

परिच्छेद : एक

परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमी

जुनसुकै बर्ग, जात, जाति, धर्म, वर्ण, लिङ्ग वा समुदायको सशक्तीकरण र विकासको लागि शिक्षाको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । देश विकासको मेरुदण्डको रूपमा शिक्षालाई लिइन्छ । विकसित मुलुकहरूले शिक्षा र प्रविधिमा गरेका उन्नति र प्रगति शिक्षाको विकासले मात्र सम्भव भएको हो । नेपालमा राणा शासनकाल (वि.सं. १९०३ देखि वि.सं. २००७) र प्राचीनकालमा समेत शिक्षामा उल्लेखनीय विकास हुन सकेन । राणा शासनकालमा शिक्षाको प्रचार प्रसार हुन सकेन, तथापि देव शमशेरले केही प्रयास गरेका थिए । राणाहरूले केही बाध्यकारी परिस्थिति र नक्कलले खुलेका दरबार स्कूल, भाषा पाठशाला र श्रेस्ता पाठशाला यसका नमुना हुन् । शर्मा (२०६१) का अनुसार नेपालको शिक्षाको आधुनिक इतिहासलाई हेर्ने हो भने वि.सं. १९४२ सालमा वीरशमशेरले सर्वसाधारणका छोराछोरीलाई पढ्न पाउने व्यवस्था मिलाएका थिए । देशको उच्च वर्ग र शासक वर्गका लागि मात्र शिक्षा दिने उद्देश्यले वि.सं. १९१० मा दरबार अंग्रेजी स्कूलको स्थापना गरेका थिए (शर्मा, २०६१) ।

नेपालमा वि.सं. २००७ सालको परिवर्तन पछि शिक्षा प्रचार प्रसार व्यापक लहर आयो । वर्षाका च्याउ उम्रिए भैं गरी विद्यालयहरू खुल्न थाले । यस क्रममा नेपालको शैक्षिक विकासमा नयाँ गति दिनका लागि वि.सं. २०१०, २०१८, २०२८, २०४९ र २०५५ मा गठित आयोग समितिहरूले विभिन्न सुझावहरू दिएको पाइन्छ ।

रा.शि.आ. (२०१०) का सुझाव अनुसार शिक्षा देशव्यापी हुनेछ, शिक्षा राष्ट्रिय र निःशुल्क हुनुपर्ने तथा शिक्षाको उपलब्धी बेग्लाबेग्लै हुनु पर्ने कुरामा जोड दिइएको छ । प्राथमिक स्कूलको जन समूहलाई न्यूनतम शिक्षा दिइने र माध्यमिक स्कूल साधारण तथा रोजगारी शिक्षा दिने बहुउद्देश्यको हुनेछ, प्रौढ शिक्षा सबैलाई प्रायः हुनेछ भनि उल्लेख गरिएको छ (शर्मा, २०५७) ।

सर्वाङ्गीण राष्ट्रिय शिक्षा समिति (२०१८) ले पनि देशभरी एकै प्रकारको शिक्षा पद्धति लागु गर्ने, शिक्षणको माध्यम एउटै हुनुपर्ने, प्राथमिक शिक्षा निःशुल्क र अनिवार्य बनाउने, व्यवसायिक र प्राविधिक शिक्षातर्फ विशेष ध्यान दिने, सम्पूर्ण शिक्षण संस्थाहरूमा सरकारको नियन्त्रण हुनुपर्ने, उच्च शिक्षामा आवश्यक सुधार गरी संगठित बनाउनुपर्ने छ भनि आफ्नो प्रतिवेदनमा उल्लेख गरेको पाइन्छ (शर्मा, २०५७) ।

राष्ट्रिय शिक्षण पद्धति योजना (२०२८) का अनुसार प्राथमिक शिक्षा कक्षा १ देखि ३ सम्मको हुनेछ । निम्न माध्यमिक शिक्षा कक्षा ४ देखि ७ सम्मको हुनेछ । माध्यमिक शिक्षा कक्षा ८ देखि १० सम्मको हुनेछ । उच्च माध्यमिक शिक्षा सात वर्षको हुनेछ । प्रौढ शिक्षा २ प्रकारका हुनेछन् भनि उल्लेख गरेको पाइन्छ (शर्मा, २०५७) ।

रा.शि.प.यो.का उद्देश्यहरूमा प्राथमिक तह साक्षर बनाउने, निम्न माध्यमिक तह चरित्र निर्माण गर्ने, मा.वि.तह व्यवसायिक बनाउने, प्रवीणता प्रमाण पत्र तह निम्न स्तरको जनशक्ति तयार गर्ने, स्नातक तह मध्यम जनशक्ति तयार गर्ने, स्नातकोत्तर तह उच्च स्तरीय जनशक्ति तयार गर्ने र अनुसन्धान तहले अनुसन्धान गर्न सक्ने दक्ष एवं स्तरीय जनशक्ति तयार गर्ने थिए (शर्मा, २०५७) ।

त्यस्तै राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन (२०४९) ले शिक्षाको अवसर र सहभागितामा जोड, शैक्षिक प्रणालीको आन्तरिक क्षमता अभिवृद्धिमा जोड, प्राथमिक शिक्षाको सान्दर्भिकता र गुणस्तरमा जोड, पाठ्यपुस्तक, पाठ्यक्रम र पाठ्यसामग्रीमा जोड, शिक्षक तालिममा जोड, शिक्षण सिकाइमा सुधारमा जोड, शैक्षिक व्यवस्थापनमा जोड, बालबालिकाको अन्तरनिहित क्षमताको विकास गर्ने उद्देश्य राखेको, मातृभाषामा शिक्षण गर्ने (प्रा.वि.) तहमा व्यवस्था गर्नु पर्ने भनिएको छ (शर्मा, २०५७) ।

उच्चस्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन (२०५५) ले पनि प्राथमिक शिक्षालाई विशेष प्रथमिकता दिएको छ, नवौं योजनाको अन्त्यसम्म ६- १० उमेर समूहका ९०% र दशौंमा १००% साक्षर बनाउने लक्ष्य लिनुपर्ने, विद्यालयको नक्शाङ्कन र सुगमतालाई ध्यान दिइने छ, १ वर्ष पूर्व प्राथमिक शिक्षा हुनेछ, २ वर्ष उच्च माध्यमिक शिक्षा हुनेछ र प्रवीणता प्रमाण पत्र तह विस्थापित हुनेछ, प्राविधिक तथा व्यवसायिक शिक्षामा जोड दिइने छ । उच्च शिक्षाले राष्ट्र र समाजको विकासमा विज्ञान, प्रविधि र ज्ञानका क्षेत्रमा आवश्यक उच्च

गुणस्तरयुक्त मानवीय संशोधन तयार गर्नुपर्नेछ, महिलालाई शिक्षामा समान अवसर दिइनेछ, विशेष शिक्षाको व्यवस्था गरिनेछ भनी उल्लेख गरेको पाइन्छ (शर्मा, २०५७) ।

यी माथि उल्लिखित गरिएका आयोगहरूले प्राथमिक शिक्षामा विशेष जोड दिएको पाइन्छ । नेपालको सन्दर्भमा तथ्याङ्कका कुरा हेर्ने हो भने वि.सं. २००७ साल सम्म नेपालमा ३०० जति प्रारम्भिक र प्राथमिक विद्यालयहरू र प्राथमिक विद्यालयहरू एवं प्राथमिक उमेरका विद्यार्थी भर्ना सङ्ख्या ५००५ रहेको पाइन्छ भने ०५३/०५४ सम्ममा प्राथमिक विद्यालयको सङ्ख्या २२,२९८ र विद्यार्थी सङ्ख्या ३,४४,७६० जना र ९०,००० शिक्षकहरू कार्यरत रहेको पाइन्छ (उच्च स्तरीय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन, २०५५) । पद्मशमशेरले महिला शिक्षाको शुरुवात गरेको पाइन्छ भने वि.सं. २०१० को नेपाल राष्ट्रिय शिक्षा योजना आयोगले छात्रा शिक्षाको आवश्यकताबारे प्रकाश पायो । यसले महिलाकोलागि निःशुल्क एवं अनिवार्य प्राथमिक शिक्षामा जोड दियो भने महिला शिक्षिकालाई प्राथमिकता दिइएको पाइन्छ । योजनाबद्ध विकास मध्ये पाँचौं पञ्चवर्षीय योजनाले छात्रा सङ्ख्या वृद्धि गर्न, महिला शिक्षिका बढाउनु पर्ने भन्यो । त्यस पछिका योजनाहरूले शिक्षामा छात्राको अवसर, सहभागितामा जोड दिइएको पाइन्छ । पाँचौं श्रेणी सम्मका छात्राहरूलाई छात्रवृत्ति, छात्रवासको व्यवस्था, स्कूल पोशाक, निःशुल्क पाठ्यपुस्तक तथा निःशुल्क शिक्षा जस्ता सुविधाहरू पनि उपलब्ध गराएको पाइन्छ (अधिकारी, २०६१/०६२)

“देशको आधा भन्दा बढी जनसङ्ख्या महिलाले ओगटेको पाइन्छ, जसमा ७०% छात्राहरू स्कूल जान सकिरहेका छैनन् । प्रायःजसो छात्राहरू प्राथमिक शिक्षाबाट नै स्कूल छोड्छन्, छोरीलाई ‘अरुको घरमा जाने जात’ भनेर सानै उमेरमा विवाह गरिदिने, सांस्कृतिक एवं सामाजिक दबाव हुनु नै महिला शिक्षाका समस्याहरू छन्” (उच्च स्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन, २०५५: १५१) ।

धेरै खोज, अध्ययन तथा अनुसन्धानले महिलाहरूलाई शिक्षामा प्रोत्साहन दिनका लागि नीतिहरू तथा विशेष कार्यक्रमहरूको आवश्यकता माथि जोड दिए तापनि महिलाहरूको अवस्थामा खासै सुधार भएको पाइएको छैन । महिलाको वास्तविक अवस्थामा सुधार गर्ने उपयुक्त शैक्षिक व्यवस्था छैन । विद्यमान पाठ्यक्र कित्तावी ज्ञानसँग बढी सम्बन्धित र व्यवहारिक सीप निर्माण एवं धारणाको विकास तर्फ कम लक्षित पाइन्छन् । यस कारण केही शिक्षित महिलाहरू पनि महिला विकासको बारेका आत्मनिर्भर, स्वरोजगार एवं आफै विश्वस्त हुन सकेका छैनन्, सामाजिक जालो च्यात्न सकेका छैनन् ।

नेपालमा पनि निःशुल्क एवं सर्वसुलभ प्राथमिक शिक्षाको नीति कार्यान्वयन गरिनुका साथै अनिवार्य शिक्षालाई विशेष कार्यक्रमको रूपमा शुरुवात गरेको पाइन्छ । नवौं योजना (२०५४-२०५९) ले आधारभूत प्राथमिक शिक्षाको विस्तार तथा शिक्षाको गुणस्तरमा सुधार गर्ने प्राथमिकता तय गरेको पाइन्छ । दशौं योजना (२०५९-२०६४) र त्रिवर्षीय आन्तरिक योजना (२०६४-२०६७) ले समेत यसलाई जोड दिएको पाइन्छ ।

नेपालको प्राथमिक तहको विद्यार्थी भर्ना प्रवृत्ति हेर्ने हो भने वि. सं. २०६० सालमा ४०,२५,६९२ रहेकोमा वि.सं. २०६४ मा ४४,९८,७९३ रहेको पाइन्छ । जसको आधारमा भर्ना प्रतिशत ९.७६% ले बढेको पाइन्छ (अन्तर्राष्ट्रिय मञ्च, २०६६, वैशाख अङ्क) । यसबाट पनि नेपालमा महिलाको शैक्षिक स्थिति कमजोर रहेको देखिन्छ ।

१.२ समस्याको कथन

मानव जातिको विकासको मुख्य माध्यम शिक्षा हो भन्ने कुरा प्रमाणित भैसकेको छ । विश्वभरि नै शिक्षाको विकासलाई महत्त्व दिइएको छ । यस सम्बन्धी विभिन्न खोज, अनुसन्धान आदि कार्य व्यापक रूपमा भैरहेका छन् । नेपालको शैक्षिक विकासको लागि सरकारी तथा गैर सरकारी निकायबाट विभिन्न प्रयासहरु हुँदै आएका छन् । शैक्षिक विकासले मात्र सामाजिक असमानताहरु हटाउन सक्छ । लैङ्गिक विभेद हटाउन सक्छ । वि.सं. २००५ मा पद्मकन्या माध्यमिक विद्यालयको स्थापनासँगै नेपालमा महिला शिक्षाको औपचारिक शुरुवात भएको देखिन्छ । हाल त्रिवर्षीय योजना (०६४-०६७) समेत महिला शिक्षालाई विशेष महत्त्व दिँदै विभिन्न कार्यक्रमहरु सञ्चालन गरेको पाइन्छ । तर पनि साक्षरता दरमा लैङ्गिक भिन्नता कायमै छ । यसमा भौगोलिक कठिनाइ, आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक बाधाहरुलाई कारण मानिँदै आएको छ तर पनि पछिल्ला समयमा केही सुधार आएको देखिन्छ । दशौं योजनाको अन्तमा छात्राको प्रा.वि. तहमा सहभागिता ४८% पुगेको पाइन्छ (अर्याल तथा कोइराला २०६४) । यो भर्नाको तथ्याङ्कमा सुधार देखिए पनि अभै सहरी र ग्रामीण स्तरमा ठूलो असमानता देखिन्छ । प्राथमिक शिक्षामा महिला र पुरुष सहभागिताको, शैक्षिक क्रियाकलाप, विद्यालय भर्ना, महिला वर्गलाई सक्रिय बनाई सहभागिता बढाउनु पर्ने वर्तमान सन्दर्भमा यो शोधपत्रमा आधारभूत तह प्रा.वि.मा छात्राको भर्ना स्थिति, नियमितताको स्थिति, छात्रा भर्नामा प्रभाव पार्ने तत्वहरु, नियमिततामा प्रभाव पार्ने तत्वहरु, तीनका समाधानका उपायहरु खोज्नमा केन्द्रित भई अध्ययन र विश्लेषण

गरिने छ । तसर्थ यो अध्ययन निम्न प्रश्नको उत्तर खोजी गर्ने प्रयासमा हुनेछ । शोध तयार गर्ने क्रममा निम्न प्रश्नहरू उठाइएको छ :

- १) छात्रा भर्नाको शैक्षिक सत्र ०६५ को स्थिति कस्तो छ ?
- २) विद्यालयमा छात्राहरूको नियमितताको स्थिति कस्तो छ?
- ३) विद्यालयमा छात्राहरूको भर्ना र नियमिततामा प्रभाव पार्ने तत्वहरू के के हुन् ?
- ४) छात्रा भर्ना र नियमितता वृद्धि गर्न के के उपाय अपनाउनु पर्ला ?

१.३ अध्ययनको औचित्य

कुनै पनि देशको विकासमा शिक्षाको भूमिका अहम् रहेको हुन्छ । समाजमा रहेका तमाम असमानता हटाउनको लागि समेत यसको महत्त्वपूर्ण स्थान रहन्छ । महिला र पुरुष दुबैमा समान शैक्षिक विकास हुनु पर्दछ । आजकी छात्रा भोलिकी आमा हुन् तसर्थ घरमा आमा शिक्षित भएमा मात्र परिवार शिक्षित हुन्छ । त्यसकारण महिलालाई शिक्षामा समान अवसर प्रदान गर्नु मुख्य दायित्व भएको छ । यसैलाई सबैको लागि शिक्षा कार्यक्रम - २०१५ ले समेत उठाएको पाइन्छ । महिलालाई बढी जागरुक बनाई उत्पादनशील, आत्मनिर्भर र सीपमूलक बनाई मुलुकको विकासमा सहभागी बनाउनु आजको आवश्यकता हो । उपयुक्त नीति एवं कार्यक्रम तर्जुमा गरी समाजमा रहेका नकारात्मक धारणा हटाउनु अत्यावश्यक छ । सम्पन्न तथा शिक्षित महिलाले समेत यो हटाउन सकेका छैनन् । विभिन्न अधिकारकर्मीले समेत जोडदार आवाज उठाएको पाइन्छ तर पनि ग्रामीण, अशिक्षित तथा गरिब महिलाहरूमा यस्तो चेतनाको अभाव पाइन्छ, जसले गर्दा उनीहरूले कठिनाइ भोगिरहेका छन् । महिला क्रियाकलापहरूलाई बढी व्यवहारिक बनाउनको लागि नेतृत्व तथा प्रोत्साहन गर्ने महिलाको आवश्यकता खट्कीरहेको पाइन्छ ।

देश विकासको विविध पक्षमा शिक्षाको जति महत्त्व र आवश्यकता छ, आजको परिस्थितिमा शिक्षामा गुणस्तरीयता कायम गर्नु एवं शिक्षामा समान पहुँच र सहभागिता सुनिश्चित गर्नु भन्नु पढी आवश्यक छ । शिक्षामा समता र समानता कायम गर्नु शिक्षामा छात्रा सहभागिता बढाउने, छात्रा नियमितता बढाउने उपाय खोज्नु वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा “सबैको लागि शिक्षा - २०१५” को नारालाई प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने दौरानमा र नयाँ संविधान निर्माणमा शैक्षिक सवाललाई अझ बढी मजबुत बनाउने सवालमा समेत यो अध्ययन भन्नु बढी महत्त्वपूर्ण भएको मैले महसुस गरेको छु ।

समाजमा रहेको असमानता हटाउन शिक्षाको भूमिका प्रभावकारी हुन्छ । चेतनाको स्तर उकासेर लैङ्गिक असमानता हटाई शिक्षामा समता र समानताको नारालाई प्रभावकारी गराउन पनि जरुरी छ । यसको लागि सबैले शिक्षा पाउने अधिकारको सुनिश्चितता हुनु पर्छ । यसबाट शिक्षक, अभिभावक, शिक्षाप्रेमी, शिक्षा सरोकारवाला समेत सहयोग पुग्छ ।

यसै सन्दर्भमा महिलाहरूलाई समाजको विभिन्न क्षेत्रमा बढी भन्दा बढी सहभागी गराउन “छात्रा भर्ना र नियमिततामा प्रभाव पार्ने तत्त्वहरूको अध्ययन” नामक शीर्षकमा शोधपत्र तयार गर्नु पर्ने औचित्य यस अनुसार छः-

१. हाम्रो जस्तो विकाशोन्मुख देशमा महिला र पुरुष प्रति गरिने लैंगिक नीति विभेदकारी भएकोले यसको चुनौतिलाई कम गराउन सकिने विश्वास लिइएको छ ।
२. छात्रालाई शिक्षामा बढी भन्दा बढी सहभागी गराउन शिक्षक, समाज, विद्यालयले निभाउनु पर्ने उत्तरदायित्व समेत स्पष्ट पाउँछ ।
३. विद्यालयमा छात्रा सहभागिता बढाउन गरिएको विभिन्न प्रयासको मूल्याङ्कनलाई सहयोग पुग्छ ।
४. यस अध्ययनबाट छात्रा तथा समुदायको प्राथमिक शिक्षामा समान अवसर र सहभागिता बढाउन अपनाउनु पर्ने भावी रणनीतिहरूको योजना बनाउन र छात्रासँग सम्बन्धित अन्य अनुसन्धान गर्न इच्छुक अनुसन्धानकर्तालाई अध्ययन अनुसन्धानको लागि सहयोग गर्छ ।
५. अन्त्यमा यस विषयसँग सरोकार राख्ने विभिन्न व्यक्तिहरू, शिक्षकहरू, शिक्षाविदहरू, विभिन्न सरकारी निकायहरू, नीति निर्माताहरूलाई छात्राहरूको सहभागिता वृद्धि गर्ने, पाठ्यक्रम समयानुकूल परिमार्जन गर्न र नीति निर्माण गर्न समेत सहयोग मिल्छ ।

१.४ अध्ययनका उद्देश्यहरू

यस अध्ययनका उद्देश्यहरू यस प्रकार छन्:

१. छात्राहरूको भर्ना र नियमितताको स्थिति पत्ता लगाउनु,
२. छात्राको भर्ना र नियमिततामा प्रभाव पार्ने तत्त्वहरू पत्ता लगाउनु,

३. छात्रा भर्ना र नियमिततामा प्रभाव पार्ने तत्त्वहरू मध्ये पारिवारिक, आर्थिक, सामाजिक र राजनीतिक तत्त्वहरूको पहिचान तथा विश्लेषण गर्नु,
४. छात्रहरूको भर्ना र नियमितता बृद्धि गर्ने उपायहरू सुझाउनु ।

१.५ अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरू

माथि उल्लेखित :-

१. छात्रहरूको भर्ना र नियमितताको स्थिति के कस्तो छ ?
२. छात्राहरूको भर्ना र नियमितताको प्रभाव पार्ने तत्त्वहरू कुन कुन हुन् ?
३. छात्रहरूको भर्ना र नियमितता बृद्धि गर्ने उपायहरू के के हुन ?

१.६ अध्ययनको परिसीमा

यस अध्ययनको उद्देश्य र क्षेत्र व्यापक भएता पनि समय, स्रोत र साधनको अभावलाई मध्यनजर राखेर अध्ययनलाई पाल्पा जिल्ला भित्र मात्र सिमीत रहनेछ, जसमा पाल्पाको सहरी क्षेत्रको एक उ.मा.वि. र ग्रामीण क्षेत्रको एक उ.मा.वि.को प्रा.वि. तहको छात्रा भर्ना र नियमितताको मात्र अध्ययन गरिएको छ । अध्ययनलाई वर्णनात्मक र व्याख्यात्मक रूपमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :-

१. यो अध्ययन पाल्पा जिल्लाका २ वटा सामुदायिक विद्यालयहरूमा मात्र सिमित गरिएको छ ।
२. यो अध्ययन नमूना छनौट परेका विद्यालयका प्रा.वि. तहका छात्राहरूको भर्ना र नियमिततामा सीमित गरिएको छ ।
३. निर्धारित सङ्ख्याका विद्यालयका प्रा.वि. तह (१-५) अध्ययन गर्ने छात्राहरू लिइएको छ ।
४. यस अध्ययनको उद्देश्य परिपूर्तिको निमित्त सूचना दाताको रूपमा सम्बन्धित विद्यालयका प्र.अ., महिला शिक्षक, अभिभावक र छात्रालाई लिइएको छ ।

परिच्छेद : दुई

सैद्धान्तिक खाका तथा सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन

२.१ सैद्धान्तिक खाका

प्राकृतिक रूपमा समाजमा पुरुष र महिला गरी दुई लिङ्गहरू विद्यमान छन् । समाज, जात, वर्ग, उमेर, पेशा, धर्म, अनुसार पुरुष र महिलामा प्रवृत्ति, व्यवहार, मूल्य, मान्यतामा फरक पाइन्छ । महिला र पुरुषमा हुने यिनै मूल्य, मान्यता र व्यवहारलाई नै लैंगिक स्थिति भनिन्छ । महिला र पुरुषको भेदभाव गर्ने आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, मनोवैज्ञानिक, राजनैतिक, मूल्य, मान्यतालाई लैंगिक भनिन्छ । परम्परा देखि पुरुष प्रधान समाजको रूपमा विकसित हुँदै आएको नेपालमा अहिले पनि अधिकांश महिलाहरू निरक्षर हुनुको साथै राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक विकासका विभिन्न क्षेत्रमा समेत पुरुषको दाँजोमा पछाडि रहेका छन् (नेपाल, २०६४) ।

लैङ्गिक स्थिति प्राकृतिक नभएर समाजद्वारा नियोजित भूमिका, मूल्य, मान्यता, जिम्मेवारी हो परिवार तथा समुदायमा छोरा, छोरीबीच गरिने सामाजिकीकरण प्रक्रियाको प्रतिफल हो । छोरीलाई चुलो, चौको, दाउरा, घाँस र मेलापातमा सिमीत गरेको पाइन्छ । बच्चै देखि छोराछोरी बीच विभेदपूर्ण व्यवहार गरिन्छ । छोरालाई विद्यालय जान बढी तर छोरीलाई कम प्राथमिकता, छोरालाई राम्रो र छोरीलाई कमसल विद्यालयमा पठाउनु, छोरालाई उच्च शिक्षाको राम्रो अवसर उपलब्ध गराउनु तर छोरीलाई वञ्चित गराउनु, छोरालाई शहरमा उच्च शिक्षा हासिलको लागि एकलै पठाउनु तर छोरीलाई अभिभावक विना नपठाउनु आदि यसका उदाहरण हुन । आर्थिक उपार्जनका क्षेत्रमा रोजगारीमा नीति निर्णायक तहमा समेत छोरीलाई पछाडि पारेको पाइन्छ भने कृषि क्षेत्रमा महिला सहभागिता बढी छ । समाजमा बाल विवाह, बहुविवाह, अनमेल विवाह कायमै छन् । स्रोत, साधनमाथिको पहुँच पुरुषको तुलनामा महिलाको कम छ । समाजका यिनै व्यवहारले महिला र पुरुषबीच असमान कायम रहन मद्दत गर्दछ ।

महिलाहरूले पुरुष सरह अधिकार पाउनु पर्छ भन्ने धारणा नारीवादी हो भने यसको काम गर्ने, वकालत गर्ने, आन्दोलनमा उत्रने, महिला तथा पुरुष दुवैलाई नारीवादी भनिन्छ ।

साथै शिक्षामा महिलाको अस्तित्व एवं सचेतीकरण र सशक्तीकरण गराउनु पर्छ भन्ने वकालत गर्नेमा ब्राजिलका पादरी पाउलो फ्रेरे (सन् १९७०) हुन् । उनको सिद्धान्त रिफ्लेक्ट तथा पुस्तक 'दमितको लागि शिक्षा' (Pedagogy of oppressed) को माध्यमबाट समाजमा दबिएकाहरूलाई माथि उठाउने कुरा उठाएका छन् । फ्रेरे (सन् १९७०) का अनुसार अहिले भइरहेको पठनपाठन प्रक्रिया वैङ्गिग प्रणाली जस्तै हो अर्थात् शिक्षक बैंक (टाउको) बाट विद्यार्थीको बैंक (टाउको) मा खन्याउने । यस्तो खालको शिक्षा प्रणालीले विद्यार्थीको सिर्जनात्मक क्षमताको हास हुन जान्छ । सामन्ती एवं अधिनायकवादी सामाजिक संरचनामा यससम्बन्धी छलफल नै हुँदैन । छलफलको लागि समतामूलक समाजको आवश्यकता पर्दछ । किनकि यस्तो समाजका एकथरि सुन्ने मात्रै हुन्छन् अर्काथरि सुनाउने मात्रै हुन्छन् । सुनाउने संस्कार भएका सामन्ती एवम् अधिनायकवादी समाजका व्यक्तिहरूलाई सामान्य जनतासँग पनि सुनाउने कुरा हुन्छ भन्ने विश्वास हुँदैन । त्यस्तैले यस्ता सामन्ती एवम् अधिनायकवादी मान्यता उल्टाउन सबै शिक्षार्थीलाई सुन्ने र सुनाउने कार्यमा लगाउनु पर्दछ । यो क्रम बदल्नका लागि शोषित पीडित जनताहरूमा विश्वास गरेर उनीहरूलाई वादविवादमा सहभागी गराउन सकिन्छ । उनीहरूकै गाउँघरका कथा, कविता, उखानटुक्का, उपदेश, भनाइ, आदिलाई बटुलेर र तिनै कुराहरूमा रौचिरा विश्लेषण गर्न लगाएमा सक्रिय वादविवाद हुन्छ । त्यही वादविवादमा आत्मविश्वास बढ्छ । आफू सशक्त भएको अनुभूति हुन्छ । आवश्यकताको बोध गरी सोही बमोजिम सिकाइमा सहभागिता बढ्दछ । अन्तमा व्यक्ति आफू उन्मुक्त हुन्छ ।

फ्रेरेले (१९७०) सचेतीकरणलाई सामाजिक, राजनीतिक र आर्थिक विरोधाभाषलाई बुझ्ने सिकाइ प्रक्रिया मानेका छन् । सिकारुलाई दबिनुका वास्तविकताहरू थाहा पाउन सक्षम बनाउनु पर्छ र नयाँ सोचइलाई कार्यरूपमा परिणत गर्ने माध्यमलाई संस्थापन भनेका छन् । विषयबस्तुलाई मनन गर्ने र वास्तविकतासँग तुलना गर्नेलाई समस्याकरण र संस्थापनलाई विश्लेषण गर्ने प्रक्रियालाई विस्थापन भनेका छन् । यसरी सिकारुलाई सशक्तीकरण गराउने माध्यमका रूपमा साक्षरताको शिक्षालाई उपयोग गर्नुपर्ने आवश्यकतालाई फ्रेरेले स्पष्ट पारेका छन् । तसर्थ रिफ्लेक्टलाई समुदायको सशक्तीकरणको माध्यमबाट साक्षरता प्रदान गर्ने विधिको रूपमा स्थापित गरिएको छ । यसमा सहभागी केन्द्रित र परिस्थिति अनुरूपको साक्षरताको अभ्यासलाई महत्त्व दिइएको छ । यसमा परम्परागत शिक्षा प्रणालीलाई बैकिङ्ग धारणा भन्दै आलोचना गरेका छन् । यसले सिकारुलाई

निस्कृत तत्त्वका रूपमा लिएको छ । उसको क्रियाशीलता र सहभागितालाई नकारेको छ । उनले साक्षरताको शिक्षालाई सिकाइको सक्रिय सहभागितामा सञ्चालन गर्नु पर्ने र सिकारुका आवश्यकता अनुकूलको सिकाइ हुनु पर्ने कुरा औल्याएका छन् ।

त्यस्तै सेरोफेरोमा अशिक्षा एवं निरक्षरताले नै कम विकसित मुलुक र महिला समुदाय पछाडि परेको कुरा अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रले समेत स्वीकार गरी “सबैका लागि शिक्षा कार्यक्रम - २०१५” मा महिला शिक्षालाई मुख्य जोड दिएको पाइन्छ । समतामूलक पहुँच विस्तारको लागि विद्यालय सुधार कार्यक्रमले जोड दिएको पाइन्छ । जस अन्तर्गत गुणस्तरीयता, समता र समानताका लक्ष्य राखेको छ । जसले महिला, दलित, जनजाति, अल्प संख्यक तथा निम्न सक्षमता भएका समूह लगायतका सीमान्तकृत वर्गका लागि गुणस्तरीय आधारभूत शिक्षासम्म समतामूलक पहुँच पुर्याउने उद्देश्यलाई परिलक्षित गरेको छ (विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रम, २०६४) ।

सन् १९९० मा थाइल्याण्डको जोमटिनमा भएको शिक्षा मन्त्रीहरूको सम्मेलनले सन् २००० सम्म “सबैको लागि शिक्षा” भन्ने घोषणा पत्र जारी गरे । एक दशक सम्ममा उल्लेखनीय उपलब्धी नभए पछि सेनेगलको डकारमा सन् २००० मा “सबैको लागि शिक्षा” मा पुनः प्रतिबद्धता जाहेर गरे, जसमा ११८ देशका प्रतिनिधि सहभागी थिए र नेपालले पनि प्रतिबद्धता जाहेर गरेको छ । जसमा भनिएको छ “हामी सहभागी, प्रत्येक नागरिक र प्रत्येक समाजका लागि सबैका लागि शिक्षाको उद्देश्य र लक्ष्य प्रति आफूलाई समर्पित गर्दछौं । शिक्षा आधारभूत मानव अधिकार हो । यो मुलुकको शान्ति, स्थायित्व र दिगो विकासका लागि मूलभूत तत्त्व हो । सबैको शिक्षाको अधिकार सुनिश्चन गर्न सन् २०१५ सम्म उपलब्धी हासिल गर्न ६ वटा लक्ष्य निर्धारण गरेको छ । जसमा पूर्णरूपमा निःशुल्क र अनिवार्य शिक्षा प्राप्त गर्न सुनिश्चितता, जीवनपयोगी सीप हासिल, शिक्षामा लैङ्गिक विभेद हटाउने, समान पहुँच स्थापना गर्ने र गुणस्तरीय शिक्षा पर्दछ (श्रेष्ठ, २०६५) ।

माथि उल्लेखित फ्रेरे (सन् १९७०) को दृष्टिकोण र ‘सबैका लागि शिक्षा’ - २०१५ ले महिला सशक्तीकरण र शिक्षामा जोड दिएको हुनाले यो अध्ययनलाई तिनीहरूकै सोचसँग गाँसिएको छ ।

२.२ सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन

वर्तमान विज्ञान र प्रविधिको युगमा विभिन्न पुस्तक, पत्रपत्रिका, लेख, रचना, अध्ययन र अनुसन्धानले गर्दा हरेक अनुसन्धानलाई सरलता प्रदान गरेको छ। छात्रा भर्ना र नियमिततामा प्रभाव पार्ने तत्त्वहरू पत्ता लगाउने सम्बन्धी अनुसन्धान गरिएका कृति तथा सामग्रीहरूको अझै पनि कमी छ। तसर्थ यो अध्ययनको क्रममा छात्रा भर्ना र नियमिततामा प्रभाव पार्ने तत्त्वहरूको पहिचानको र तिनीहरूकोका समाधानका उपायको खोजीको लागि विभिन्न पुस्तक, लेख, रचना, पत्रपत्रिका र अनुसन्धानात्मक खोजको अध्ययन गरिएको छ।

पौडेल (२०६४) ले आफ्नो लेखमा महिला शिक्षा साक्षरताको लागि अनौपचारिक शिक्षाकेन्द्रको कार्यक्रममा समस्या र चुनौतीहरू औल्याएका छन्। वर्तमान अवस्थाको कार्यक्रम, कार्यशैली, सोच र नमुनामा त्यो उपलब्धि हासिल गर्न असम्भव देखिन्छ। मूलतः महिला शिक्षा कार्यक्रममा विभिन्न समस्या र चुनौतीहरू रहेका छन्। जसमा दीर्घकालीन र समाहित नीति र योजनाको अभाव हुनु, राजनैतिक प्रतिबद्धताको अभाव हुनु, Focus Group Discussion लाई कार्यक्रममा सहभागी गराउन नसक्नु, आवश्यकता अनुसारको बजेट अभाव, शैक्षिक व्यवस्था कमजोर र अस्थिर हुनु, कार्यक्रममा दोहोरोपन, निरन्तर कार्यक्रमको अभाव, उपयुक्त सामग्री र कार्यक्रमको अभाव, उपयुक्त संरचनाको अभाव हुनु र कार्यक्रमको योजना र कार्यान्वयनमा सरोकारवालालाई पूर्ण रूपमा सहभागिता गराउन नसक्नु पर्दछन्। (पौडेल, २०६४)।

महिला विकासलाई साक्षरतामा मात्र सीमित नराखी एकीकृत रूपमा र निरन्तर रूपमा स्थानीय तहमा सरोकारवालाको सक्रिय र पूर्ण सहभागितामा दिगो विकास र गरिवी निवारणको लागि निरन्तर शिक्षाको रूपमा सञ्चालन गर्नु पर्दछ। यसको लागि उपयुक्त विभिन्न विधिहरू खुल्ला राख्दै सरोकारवालाहरू सरकारी, गैर सरकारी संस्थाहरू बीचको समन्वय, स्वयम् नीति र राष्ट्रिय प्रतिबद्धता आवश्यकता छ। राजनैतिक प्रतिबद्धताको प्रमुख पाटोको रूपमा रहन्छ भने यस क्षेत्रका विज्ञहरूले उचित वाटो देखाउने, खोज र अनुसन्धान गरी विकास र शिक्षालाई महिलाको सशक्तिकरणसँग जोड्ने वाटो खोज्नु जरुरी छ (पौडेल, २०६४)।

पौडेल (२०६४) का अनुसार दशौं योजनाको लैंगिक परीक्षण कार्यक्रमले, लैंगिक समानताको लागि विभिन्न छात्रवृत्ति तथा अन्य सुविधा प्रदान गरेको पाइन्छ। सबैको लागि

शिक्षा कार्यक्रमको लागि विभिन्न आर्थिक र भौतिक सहयोग भैरहेको छ । यसबाट शिक्षा क्षेत्रमा महिला सहभागिता बढाउने काम पनि भएको छ । तर केटीको इच्छा गरेको तहसम्म पढ्न उनीहरूलाई स्वतन्त्रता छैन । बाबुआमा, श्रीमान्को स्वीकृति विना घर बाहिर र देश बाहिर पढ्न जाने स्थिति छैन । आर्थिक श्रोतमाथि पहुँच कम हुनाले रुची अनुसारको रोजेको ठाउँमा पढ्न जान सक्षम छैनन् (पौडेल, ०६४) ।

पौडेल (२०६४) का अनुसार महिला माथि भएको सामाजिक विभेद, घरायसी हिंसा, परम्परागत शोषण र दमन एवं गलत सामाजिक प्रक्रियाको अनावश्यक लान्छनाबाट मुक्ति दिलाउन र महिलालाई समान रूपमा अवसर र सहभागिता प्रदान गर्न शिक्षाको अवसर पुऱ्याउनु जरुरी छ (पौडेल, २०६४) ।

नेपालमा महिला साक्षरता पनि पुरुषको तुलनामा कम छ । कक्षा चढ्दै जाँदा सहभागिता घट्दै गएको देखिन्छ । उमेर बढ्दै जाँदा घरको काम पनि बढ्दै जाने देखिन्छ । पढाइ बढाउँदा विहे गर्न खर्चिलो हुने एवं योग्य केटा पाउन कठिन पर्छ भन्ने सामाजिक मान्यता कायमै छ । छोरीमा गरेको खर्चले प्रतिफल दिँदैन, अरुको घरमा जाने जात आदि मान्यताले समेत शिक्षामा छात्राको सहभागिता घटाउँछ । तसर्थ मुख्य कुरा भनेको साक्षरता, विद्यालय भर्ना, विद्यालय निरन्तरता तथा उपलब्धिमा कम सहभागिता हो । छोरीको शिक्षाको निमित्त कम खर्च गर्ने मासिकता, विद्यालयको शुल्क, पोशाक, पुस्तक, कापी, कलम आदिको खर्चले समेत सहभागिता कम गरेको भएता पनि समग्रमा गरिवी, कामको बोझ र सांस्कृतिक अवधारणाहरू महिला शिक्षाका बाधक तत्वहरू हुन् ।

नेपाल सरकार, शिक्षा तथा खेलकूद मन्त्रालय, शिक्षा विभागद्वारा लैङ्गिक समविकासका लागि बालिका शिक्षाको रणनीति तथा कार्यान्वयन योजना (०६४) मा बालिका शिक्षा चुनौतीको रूपमा रहनुका कारणहरू निम्नानुसार उल्लेख गरेको छ । अभिभावकहरूमा छोरीलाई शिक्षा दिनुपर्छ भन्ने चेतनाको कमी, कमजोर आर्थिक अवस्था (३१% जनसङ्ख्या गरिवीको रेखामुनी), प्रभावकारी अनुगमन तथा मूल्याङ्कनको कमी, लक्षित वर्गसम्म उपयुक्त पर्याप्त र सान्दर्भिक स्रोत परिचालनमा कमी र कठिनाई, बाल विवाह प्रथा, अस्वस्थ दोहोरो अर्थ लाग्ने तथा कार्यान्वयन हुन नसक्ने ऐन, नियम तथा नीतिहरू, विभिन्न आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक तथा भाषिक परिवेश, विद्यालय बाहिर रहेका लगभग १३% बालबालिकाहरू मध्ये द्वन्द्व पिडीत, दलित, अपाङ्ग र गरीबीको रेखामुनि

रहेकाको बाहुल्यता, बालमैत्री वातावरणको अभाव, शिक्षकहरूद्वारा छात्र र छात्राहरू प्रति फरक व्यवहार, हरेक प्रा.वि.मा एक महिला शिक्षण राख्ने निति भए तापनि हालसम्म ११,००० प्रा.वि. महिला शिक्षकको उपलब्धता शुन्य, वि.स. ०६१ को तथ्याङ्क अनुसार १,०१,४८३ प्रा.वि. शिक्षकमध्ये जम्मा ३०,५०२ मात्र महिला शिक्षक, ८% महिला शिक्षक प्रधानाध्यापक, शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय अन्तर्गत शिक्षा सेवामा सह सचिव र उपसचिव स्तरमा क्रमश ४.७% र ६.८ तथा अधिकृत स्तरमा ४.९% मात्र महिला कर्मचारी हुनु ।

लैंगिक समविकासका लागि बालिका शिक्षाको रणनीति तथा कार्यान्वयन योजना (२०६३) अनुसार लैंगिक समताका लागि केही प्रयासहरू गरेको पाइन्छ । यसमा विद्यालय नक्साङ्कनमा आवश्यकताको पहिचान गरिएको, बालिकाहरू तथा सुविधा विहीन बालबालिकाका लागि छात्रवृत्ति तथा प्रोत्साहन कार्यक्रमहरू परीक्षण गरी परिमार्जन गर्दै लगेको, चेतना जगाउनको लागि सामाजिक परिचालन कार्यक्रमलाई प्राथमिकता दिएको, द्वन्द्व तथा प्राकृतिक प्रकोपबाट प्रभावित बालबालिकाहरूलाई निरन्तर सहयोगको लागि प्रभावकारी र भरपर्दो सूचना व्यवस्थापन विधि अपनाइएको, भौतिक निर्माण तथा संभार गरेको, शैक्षिक व्यवस्थापन, योजना तथा अनुगमनका लागि विद्यालय सुधार योजना तथा गाउँ शिक्षा योजनाको निर्माण सबै विद्यालयमा गरेको, जिल्ला शिक्षा, गाउँ शिक्षा र विद्यालय व्यवस्थापन समितिहरूमा महिलाहरूको अनिवार्य प्रतिनिधित्व गराएको, तीनओटा दरबन्दी भएको प्रत्येक प्राथमिक विद्यालयमा कम्तिमा एकजना, चादेखि सात दरबन्दीमा दुई जना र सातभन्दा बढी दरबन्दी भएकामा कम्तीमा तीनवटा महिला शिक्षकको व्यवस्था गरिएको, महिला शिक्षक तालिम प्राप्त नभए तापनि दुई वर्षका लागि अध्यापन अनुमति पत्र र शिक्षक पदको परीक्षामा उम्मेदवार हुन पाउने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ (लैङ्गिक समविकासका लागि बालिका शिक्षाको रणनीति तथा कार्यान्वयन योजना, २०६३) ।

उच्च स्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन (२०५५) का अनुसार देशको आधासङ्ख्या ओगटेको महिला ७०% निरक्षर देखिन्छन् भने प्राथमिक विद्यालय जाने उमेरका ६०% बालिकाहरू विद्यालय छाड्ने गरेको पाइन्छ भने विश्वविद्यालयीय शिक्षा पाउने महिलाको सङ्ख्या न्यून पाइन्छ । तसर्थ हाम्रो देशको शिक्षा विकासको क्रममा शुरु देखिनै पुरुषको तुलनामा महिला शिक्षाको अवस्था ज्यादै न्यून देखिन्छ (उच्च स्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोग प्रतिवेदन, २०५५) ।

शर्मा (२०५७) का अनुसार नारी शिक्षाको महत्त्व र यसलाई दिनु पर्ने प्राथमिकता वारे जति बढी सुन्न पाइन्छ त्यति प्रतिफल भने देख्न पाइएको छैन । उचित शिक्षाको अभावमा गाँउघरमा बस्ने नारीको अवस्थामा त दशैंको बितिसक्दा पनि नगण्य प्रतिफल देखिन्छ । गाँउघरमा छोरीलाई एस.एल.सी.सम्म शिक्षा दिने बाबुआमा पनि त्यो योग्यतालाई बिहे गर्न गतिलो केटा पाउनका लागि मात्र उपयोगी सम्झन्छन् । विद्यालय गएर पढ्न लागेकी बालिकाले शिक्षा आर्जन गरेर यो फाइदा हुन्छ भन्ने कुरा न आफैले बुझेकी हुन्छिन् न त अभिभावकले नै महत्त्व हुने देख्छन् ।

अर्कोतिर कैयौंन लोभलाग्दा कुराहरू महिलाकै वारेमा भन्ने गरेको कुरा सुनिन्छ :

“एउटा पुरुष शिक्षित भयो भने ऊ मात्र शिक्षित हुन्छ, एउटा नारी शिक्षित भई भने सम्पूर्ण परिवार नै शिक्षित हुन्छन्” । “यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः” । (जहाँ नारीको कदर हुन्छ, त्यहिं नै देवताको बास हुन्छ ।) त्यस्तै अर्को भनाइ छ, “जति धेरै असल नारी बन्दछन्, मुलुक त्यति नै बलियो हुन्छ” (शर्मा, २०५०: १९४) ।

शर्मा (०५७) का अनुसार नारीले शिक्षाको पक्षमा जोड दिनु पर्ने कुराहरूलाई औल्याका छन् जसमा— हासिल गरेको शिक्षालाई पूर्णता हुन नसके त्यसलाई उचित प्रकारको सीप आर्जन गर्ने वाटोमा लगाउने अवसर सिर्जना गरिदिने, स्थानीय रुपमा पाइने अवसरहरूमा महिलालाई नै प्राथमिता दिने नीति बनाउने, महिलालाई अरुलाई सघाउने भूमिकामा मात्र सीमित नराखी नेतृत्व दिने भूमिकातिर बढी सक्रिय बनाउने, महिलाले हासिल गरेको योग्यतालाई खेर जान नदिई कुनै सार्थक काममा लगाउने, विद्यालय तहका नै पनि ५ कक्षा, ८ कक्षा र १० कक्षा सम्म पढेकालाई बढी उत्पादनमुखी तालिम, इलम प्रदान गर्ने, विभिन्न ठाउँबाट ढोकाहरू खोलि दिने र सिक्ने नयाँ नयाँ अवसर प्रदान गर्ने भनी उल्लेख गरेका छन् (शर्मा, २०५७) ।

पौडेल (२०६४) का स्नातकोत्तर तहको (एम.एड.) दोस्रो वर्षको आंशिक आवश्यकता परिपूर्तिको प्रयोजनको लागि शोधपत्र प्रस्तुतकर्ता शारदा अनुसार छात्रा भर्नामा प्रभाव पार्ने तत्त्वहरूमा विद्यालयसंग सम्बन्धित जनचेतनामूलक कार्यक्रम उल्लेख गरेका छन् भने पारिवारिक कारणमा एकल परिवारको छात्रा भर्ना राम्रो र संयुक्त परिवारमा न्यून पाइन्छ । सामाजिक कारणमा लैङ्गिक विभेदका कारण छात्रा भर्नामा नकारात्मक प्रभाव पारेको देखिन्छ । आर्थिक कारणमा गरीबीका कारण छात्राहरूलाई विद्यालय पठाउन अभिभावकले

विभिन्न कुरामा खर्च गर्नुपर्छ र उनीहरूबाट प्राप्त सहयोगबाट बञ्चित हुनुपर्छ । राजनैतिक कारणमा देशमा शान्ति सुरक्षाको व्यवस्था भएमा छात्रा भर्ना बृद्धि हुने देखिन्छ भने सशस्त्र द्वन्द्व पुन जारी रहेमा छात्रा भर्ना कम हुँदै जान्छ (पौडेल, २०६४) ।

पौडेल (२०६४) का अनुसार छात्रा नियमितमा प्रभाव पार्ने तत्त्वहरूमा कक्षा क्रियाकलापमा छात्र सहभागिता बढी भएका छात्राको नियमितता बढी रहेको पाइन्छ । छात्रा प्रोत्साहन कार्यक्रम, निःशुल्क पोशाक, खाजा व्यवस्था, छात्रवृत्ति, कापीकलमका व्यवस्थाले विद्यालय प्रति सकारात्मक धारणा विकास भई विद्यालय आउन उत्साहित हुन्छन् । अतिरिक्त क्रियाकलाप विद्यालयमा भएमा छात्रा विद्यालयप्रति सकारात्मक हुने, उनीहरूले कार्यक्रममा भाग लिन पाउने अवसर प्रदान गर्दा नियमित बढाउँछ भने पुरुष शिक्षकको छात्रा प्रतिको व्यवहार समान भएमा नियमितता हुने, महिला शिक्षिकाको उपस्थितिले छात्रालाई प्रोत्साहन हुने, सुरक्षित शौचालयको व्यवस्थाले नियमितता बढाउने, उदार कक्षोन्नतिले पलायन घटाउने, भौगोलिक दूरी कम भएमा नियमित हुने, एकल परिवारका छात्राको नियमितता बढी हुने, लैङ्गिक विभेदले नियमितता घटाउने र गरीबीले अनियमितता बढाउने गर्दछ (पौडेल, २०६४) ।

विद्यालय क्षेत्रसुधार कार्यक्रम (२०६४) का अनुसार केटीहरूलाई पनि पढाउनु पर्दछ भन्नेमा कम मान्यता राख्ने, केटीले घरको काम गर्नुपर्दछ भन्ने धारणा विद्यमान रहनु, गरिवका लागि अवसरको मूल्य बढी हुनु, छात्रालाई उपयुक्त शौचालयको व्यवस्था नहुनु, सिकाइ प्रक्रिया भेदभावकारी हुनु, प्रशासकीय पदमा महिलाको न्यून प्रतिनिधित्व हुनु र शिक्षण पेशामा महिला शिक्षकको सङ्ख्या कम हुनु नै समावेशी सहभागिताको सुनिश्चितताको लागि चुनौती हुन् । शिक्षा पद्धतिले साधारण तथा छात्राहरूको सहभागिता बढाउनु र पिछडिएका समूहका बच्चाको सहभागिता बढाउन प्रोत्साहित गरेको छ । यद्यपि शिक्षाको पहुँचमा स्पष्ट असमानता निरन्तर छ । जसले सामाजिक तनाव, बढ्दो आयको खाडल र बढ्दो अपेक्षाभाव महसुस गराएको छ । सरकारले आफूले सामाजिक न्याय र समानता दिने प्रतिबद्धता गरे अनुरूप उपलब्धिका लागि वातावरण बनाउन यी सबै बाधाहरू हटाई समान सहभागिताको पुलको काम गर्न शिक्षा पद्धति अग्रसर हुनुपर्दछ (विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रम, २०६४) ।

नेपाल (२०६४) का अनुसार नेपालका विद्यालयहरूमा प्राथमिक, नि.मा.वि. र माध्यमिक तहमा छात्राहरूको सरदर भर्नादर (GER) क्रमशः ३९.६%, ७५.९% ५२.४% तथा तीनै तहका खुद भर्नादरमा छात्रको दाजोमा कम रहेको छ । त्यस्तै तीनै तहका विद्यालयमा

महिला र पुरुष शिक्षकको अनुपात क्रमशः १:१४, १:०५ र १:०४ रहेको छ । दशकको निरन्तर प्रयास पछि हामीले सामाजिक तथा लैङ्गिक समानताको क्षेत्रमा केही सुधार देखाउन सकिएता पनि छात्राहरूको उमेर बढ्दै गए पछि पढाइमा सहभागिता घट्दै गरेको पाइन्छ । लैङ्गिक असमानता सामाजिक र सांस्कृतिक चासोको विषय भएकोले सामाजिक दृष्टिकोण र व्यवहारमा परिवर्तन नल्याइकन सही अर्थमा समानता हुन सक्दैन । यसका निमित्त व्यापक सामाजिक जागरण अभियान सञ्चालन गर्नु आवश्यक छ तर हाम्रा प्रयासहरू त्यसतर्फ पर्याप्त देखिँदैनन् । प्रत्येक विद्यालयमा शिक्षक सङ्ख्याको आधारमा महिला शिक्षक हुनु पर्ने भएता पनि १२,८०१ विद्यालयमा एक जना पनि महिला शिक्षक छैनन् (नेपाल, २०६४) ।

कार्की (२०६३) का अनुसार जनगणना २०५८ मा जनसङ्ख्या ५०.०३% औसत आयु ६२.२ वर्ष, साक्षरता (१५+) ३४.६%, मन्त्रीपरिषद्मा ५.५%, प्रतिनिधि सभासदस्य ५.८५%, निजामती सेवामा सहभागिता ८.५%, शिक्षक, २६%, सञ्चारमा १२%, वैदेशिक रोजगारीमा १०.८५%, भू-स्वामित्व १०.८३%, गृह स्वामित्व ५.५%, कृषि उत्पादनमा योगदान ६०.५% ले पनि महिलाको स्थिति दर्शाउँछ (कार्की, २०६३) ।

शर्मा एण्ड शर्मा (२०६४) का अनुसार तीन वर्षीय अन्तरिम योजना (२०६४/०६५ -२०६६/०६७) मा पनि सबैका लागि शिक्षा आधारभूत प्रा.शि., जीवनोपयोगी, सान्दर्भिक, रोजगारमूलक सीपमूलक र उत्पादनमूलक शिक्षा, पहुँच निरन्तर, गुणस्तरीय शिक्षा जस्ता पक्षमा नेपालले अन्तराष्ट्रिय क्षेत्रमा प्रतिबद्धता जाहेर गरेको देखाउँछ । यसमा छात्रा सम्बन्धी केही सूचकहरूमा प्रा.वि. तहमा छात्रा कुल भर्नादर ४८%, महिला शिक्षिका सङ्ख्या ३०%, निमावि तहमा कुल भर्नादर ७१.५%मा छात्रा ४६.६%, माध्यमिक तहमा कुल भर्नादर ५६.७% मा छात्रा ४६.३% देखिन्छ, भने छात्रा भर्ना प्रा.वि. तहमा ४३% बाट ४८% मा पुगेको दशौं योजनाको अन्त्यमा लैङ्गिक समता सूचक ०.६१ पुगेको देखिन्छ तर पनि करिब १२.६% बालबालिका प्रा.वि.बाट बञ्चित रहेको देखिन्छ (शर्मा एण्ड शर्मा, २०६४) ।

पौडेल (२०६४) का अनुसार महिला माथि भएको सामाजिक विभेद, घरायसी हिंसा, परम्परागत शोषण र दमन एवं गलत सामाजिक प्रक्रियाको अनावश्यक लान्छनाबाट मुक्ति दिलाउन र महिलालाई समान रूपमा अवसर र सहभागिता प्रदान गर्न शिक्षाको अवसर पुऱ्याउनु जरुरी छ (पौडेल, २०६४) ।

यो अध्ययन गरिएको विद्यालयको शैक्षिक अवस्था पनि नेपालको बहुसांस्कृतिक परिवेशअनुरूप आ-आफ्नो सांस्कृतिक परम्परा, आर्थिक, सामाजिक अवस्था अनुसार शिक्षालाई हेर्ने दृष्टिकोणमा रहेका भिन्नताको कारणले छोरीलाई विद्यालय पठाउने कुरामा

प्रभाव परेको देखिन्छ । यस प्रकारको लैङ्गिक विभेदका कारण छात्र र छात्रावीच शिक्षामा एउटा खाडल पैदा भएको छ । उनीहरू समान शिक्षाबाट बञ्चित भएको पाइन्छ । यही जिज्ञासामा आधारित भई उपलब्ध तथ्याङ्कको आधारमा यस अध्ययनलाई अगाडि बढाइएको छ ।

२.३ शैक्षिक उपादेयता

हरेक अध्ययनका आ-आफ्नै प्रयोजनहरू हुन्छन् । यस अध्ययनको पनि आफ्नै किसिमको प्रयोजन छ । यसको आधारमा छात्रा भर्ना र नियमितताको स्थिति सहरी क्षेत्रमा र ग्रामीण क्षेत्रमा के-कस्तो छ भनेर यथार्थ जानकारी लिन सहयोग पुग्दछ । ग्रामीण क्षेत्रमा र सहरी क्षेत्रमा छात्रा भर्नाको प्रवृत्ति तथा नियमितताको प्रवृत्ति अध्ययन गर्न मद्दत मिल्दछ । अझै पनि छात्राहरू विद्यालयभन्दा बाहिर हुनाका कारणहरूको बारेमा जानकारी हासिल गर्न सकिन्छ भने तिनीहरूलाई विद्यालय भित्र ल्याउनको लागि अपनाउनु पर्ने उपायहरूको बारेमा आधारभूत जानकारी पाइन्छ । छात्रा भर्ना र नियमितता बृद्धि गर्नका लागि अन्तराष्ट्रिय मञ्चमा गरेका प्रतिबद्धताहरूको कार्यान्वयनको स्थिति के कस्तो छ भनेर बुझ्न सकिन्छ । हाम्रो समाजमा रहेका आर्थिक, सामाजिक, पारिवारिक, राजनैतिक तत्त्वले छात्राको शिक्षामा पारेको प्रभावको बारेमा जानकारी लिन सकिन्छ भने विद्यालय भित्रैको शिक्षण विधि, शिक्षकको छात्रासंगको व्यवहार, अतिरिक्त कार्यकलाप, मूल्याङ्कन पद्धति, महिला शिक्षकको व्यवस्था, सुरक्षा व्यवस्थाले छात्रा भर्नामा के कस्तो प्रभाव गरेको छ भनी जानकारी लिन सहयोग पुग्दछ ।

सबैका लागि शिक्षा कार्यक्रम (२०१५) का लक्ष्य हासिल गर्नको लागि सरकार, समुदाय र विद्यालयले अझै के कति प्रयासहरू थप्नु पर्ने हो त्यसको बारेमा जानकारी लिन र हाम्रो समाजको चेतना एवं सशक्तीकरणले छात्राभर्ना र नियमिततामा परेको प्रभावको बारेमा बुझ्न मद्दत मिल्दछ । विभिन्न शिक्षासम्बन्धी अध्ययन अनुसन्धान गर्ने व्यक्ति, संस्था र स्थानीय तथा केन्द्रीय सरकारलाई महिला शिक्षासम्बन्धी नीति निर्माण गर्न र त्यसको सफल कार्यान्वयनमा यसले मद्दत गर्दछ । यसको आधारमा कुनै गा.वि.स. वा नगरपालिकाले छात्रा भर्ना बृद्धि गर्ने तथा छात्रा नियमितता गृद्धि गर्न आफ्नो क्षेत्रभित्र रहेका विद्यालयका नमूना कार्यक्रम सञ्चालन गर्न समेत सहयोग पुग्दछ ।

परिच्छेद : तीन

अध्ययन विधि

कुनै पनि अध्ययन अनुसन्धान कार्य गर्दा अनुसन्धानको प्रकृति अनुसार निर्धारित उद्देश्य हासिल गर्नको लागि आवश्यक पर्ने तथ्याङ्क प्राप्त गर्ने निश्चित उपायहरू वा विधिहरू अवलम्बन गर्नु पर्दछ। तसर्थ यस अनुसन्धानको उद्देश्य प्राप्तिका लागि निम्न लिखित विधिहरू अवलम्बन गरिएका छन्।

३.१ अनुसन्धानात्मक ढाँचा

यो अध्ययन मुख्यतः गुणात्मक र परिमाणात्मक अध्ययन विधिमा आधारित रहने हुनाले यो वर्णनात्मक प्रकृतिको छ। प्रत्येक सूचना, जानकारी तथा तथ्याङ्कको प्रकृति व्याख्यात्मक स्वरूपमा राखिएको छ। यो अध्ययन मूलतः गुणात्मक विधिमा आधारित रहेर गरिएको हुनाले प्रस्तुतीकरणका विधिहरू व्याख्यात्मक र विश्लेषणात्मक छन्।

३.२ नमूना छनौटका आधारहरू

पाल्पा जिल्लामा रहेका ३०८ प्रा.वि., ७० नि.मा.वि., ६४ मा.वि. र २९ उ.मा.वि. (जि.शि.का., पाल्पा-०६५) मध्ये पूर्णता सहरी र पूर्णता ग्रामीण इलाकाको एक-एक गरी दुई सामुदायिक उच्च मा.वि.को प्रा.वि. तहलाई आधार बनाइएको थियो। त्यस्तै दुवै उ.मा.वि. का प्र.अ., महिला शिक्षिका, विद्यालय जाने छात्रा, विद्यालय छाडेका छात्रा, दुवै किसिमका छात्राका अभिभावक तथा दुवै विद्यालयका विद्यालय व्यवस्थापन समितिका महिला सदस्य लिने गरी आधार बनाइएको थियो।

माथि उल्लेखित पाल्पा जिल्लामा विद्यमान ४७१ विद्यालयमध्ये सहरी तथा ग्रामीण क्षेत्रलाई प्रतिनिधित्व गर्ने गरी असमानुपातिक स्तरीकृत नमूना छनौट विधि मध्ये चिठ्ठा विधिद्वारा एक/एक वटा सामुदायिक उ.मा.वि.हरू छानिएको थियो। सोही बमोजिम अध्ययनको उद्देश्य प्राप्तिका लागि दुवै विद्यालयका प्र.अ.हरू, २/२ महिला शिक्षिकाहरू, विद्यालय व्यवस्थापन समितिका महिला सदस्यहरूलाई उद्देश्य मूलक नमूना छनौट विधिको आधारमा छनौट गरिएको थियो। त्यस्तै प्रत्येक कक्षाबाट कम्तीमा एक विद्यार्थीको प्रतिनिधित्व हुने गरी ६/६ जना विद्यालय जाने विद्यार्थीलाई सम्भावनायुक्त नमूना छनौट

विधिद्वारा (Random Sampling) र ८/८ जना तिनीहरूका अभिभावकहरूलाई तथा विद्यालय छाडेका २/२ जना छात्रा र सोहि सङ्ख्यामा छाड्ने विद्यार्थीका अभिभावकलाई गोलाप्रथाद्वारा छनौट गर्ने गरी आधार तयार गरिएको थियो ।

३.३ अध्ययनको जनसङ्ख्या र नमूना

अध्ययनको उद्देश्य प्राप्तिको लागि पाल्पा जिल्लाका ४७१ विद्यालय मध्ये पूर्णतया सहरी र पूर्णतया ग्रामीण क्षेत्रको प्रतिनिधित्व गर्ने गरी छनौट गरिएका विद्यालयहरूका प्रा.वि. तह र त्यससँग सरोकार राख्ने विद्यालय प्रधानाध्यापकहरू, तिनै विद्यालयका महिला शिक्षिकाहरू, विद्यालय जाने छात्राहरू, विद्यालय छाडेका छात्राहरू, दुवै गरीका छात्राका अभिभावकहरू, विद्यालय व्यवस्थापन समितिका महिला सदस्यहरू नै यस अध्ययनको मुख्य जनसङ्ख्या हो । सङ्ख्यात्मक रूपमा उल्लेख गर्दा २ वटा सामुदायिक विद्यालय, २ जना प्रधानाध्यापकहरू, ४ जना महिला शिक्षिकाहरू, १२ जना विद्यालय जाने छात्राहरू, ४ जना विद्यालय छाडेका छात्राहरू, १६ जना दुवै किसिमका छात्राका अभिभावकहरू २ जना विद्यालय व्यवस्थापन समितिका महिला सदस्य गरी जम्मा ४० जनाको जनसङ्ख्यालाई समेटिएको थियो ।

उपयुक्त जनसङ्ख्या मध्ये प्रधानाध्यापक, महिला शिक्षिका, विद्यालय व्यवस्थापन समितिका महिला सदस्यलाई उद्देश्यमूलक नमूना छनोटबाट छानिएको थियो भने विद्यालय जाने छात्राहरू, छाडेका छात्राहरू र तिनीहरूका अभिभावकलाई सम्भावनायुक्त नमूना छनोट विधिबाट छानिएको थियो ।

३.४ तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने साधनहरूको निर्माण

तथ्याङ्क सङ्कलनको लागि प्राथमिक तथ्याङ्क सङ्कलनका साधनहरू जस्तै सामुहिक अन्तरवार्ताको लागि मार्ग निर्देशनहरू, अन्तरवार्ता प्रश्नहरू, अवलोकन फारम, कार्यक्षेत्र टिपोटहरू र सहायक श्रोतहरू उपयोग गरिएको छ । यस अध्ययनमा आवश्यक परिमाणात्मक सूचनाहरूको पनि उपयोग गरिएका छन् । निर्धारित उद्देश्य परिपूर्तिको निमित्त निम्न साधनहरू निर्माण एवं प्रयोग गरिएको छ ।

३.४.१ लक्षित समूह छलफलका लागि मार्ग निर्देशनहरू

नमूना छनौटमा आधारित रहेर प्रत्येक विद्यालयका ८ जनाका दरले दुईवटा विद्यालयमा अध्ययन गर्ने बालिकाका अभिभावकहरू, त्यतिनै सङ्ख्यामा विद्यालय छाडेका बालिकाका अभिभावकहरूसँग बालिकाको भर्ना र नियमिततामा प्रभाव पार्ने तत्त्व सहित सम्बन्धित जानकारी प्राप्त गर्न सामूहिक अन्तर्वार्ताका लागि मार्ग निर्देशन तयार गरिएको छ । यस प्रयोजनका लागि निर्मित मार्ग निर्देशन फारम अनुसूची ३ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

३.४.२ अन्तरवार्ता सूची

यस अध्ययनको लागि छनौट गरिएका विद्यालयका प्रधानाध्यापक र महिला शिक्षिकाहरूबाट आँकडा सङ्कलन गर्न यो अन्तरवार्ता प्रश्नहरू उपायोग गरिएको छ । यसबाट मुख्य रूपले निर्धारित विद्यालयमा बालिकाको भर्ना र नियमिततामा प्रभाव पार्ने तत्त्वहरू पत्ता लगाउने समस्या समाधानका उपायहरूको खोजीमा केन्द्रित रहेको छ । अन्तरवार्ता लागि निर्मित प्रश्नहरू अनुसूची २ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

३.४.३ विद्यालय सर्वेक्षण फारम

यस विद्यालय सर्वेक्षण फारममा विद्यालयको नाम, ठेगाना, प्र.अ.को नाम, विद्यार्थी विवरण (छात्र, छात्रा) आदि रहेका छन् । परिशिष्ट १ मा यो सर्वेक्षण फारम दिइएको छ । तथ्याङ्क सङ्कलनको लागि निर्मित साधनकर्ताहरूलाई मुख्यतया पूर्व अध्ययनहरूमा प्रयुक्त प्रश्नावलीहरू, विषय शिक्षकको निर्देशन मार्फत निर्माण गरिएको छ र पूर्व परिक्षण प्रकृयाबाट प्राप्त पृष्ठपोषणलाई र व्यक्त राख्दै अन्तिम रूप दिइएको छ ।

३.५ तथ्याङ्क सङ्कलन प्रक्रिया

यो अध्ययन मुलतः गुणात्मक प्रकृतिको भएकोले आँकडा सङ्कलनमा गुणात्मक विधि मुख्य र आवश्यकता अनुसार परिमाणात्मक सूचनाहरू सङ्कलन गरिएको छ । यसको लागि अध्ययनकर्ता स्वयं अध्ययन क्षेत्रमा गइ निर्मित साधनको सहायताले विद्यालयमा प्र.अ., महिला शिक्षिका, अभिभावकहरू, छात्राहरू र वि.व्य.स. महिला सदस्यसँग व्यक्तिगत तथा सामूहिक अन्तरवार्ताका माध्यमबाट आवश्यक आँकडा सङ्कलन गरिएका छन् । त्यस्तै गरी द्वितीय श्रोतको रूपमा विभिन्न अभिलेखहरूबाट र विद्यालय सर्वेक्षण फारमको सहायताले प्राथमिक तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएका छन् ।

३.६ विश्वसनीयता स्थापना

अध्ययनलाई वैद्यता प्रदान गर्न सङ्कलित सूचनाको विश्वसनीयता कायम गर्नु जरुरी हुन्छ । तसर्थ विभिन्न प्रथमिक स्रोतहरू, सहायक स्रोतहरू र विज्ञहरूको समेत सहायता लिई प्राप्त सूचनालाई त्रिकोणीकरण विधि प्रयोग गरी विश्वसनीयता कायम गरिएको छ ।

३.७ तथ्याङ्क विश्लेषण र व्याख्या

अध्ययन अनुसन्धानको सफलता सूचनाहरूको सङ्कलन, सङ्कलित सूचनाहरूको उद्देश्यमूलक प्रस्तुतीकरण, तालिकीकरण, तिनको विश्लेषण र व्याख्यामा निर्भर गर्दछ । यो अध्ययनबाट प्राप्त सूचनाको विश्लेषण र व्याख्या गर्दा वर्णनात्मक विधिलाई अनुकरण गरिएको छ । निर्धारित उद्देश्यलाई उपशीर्षकमा विभाजन गरी तिनको विश्लेषण र व्याख्या गरिएका छन् ।

परिमाणात्मक सूचनाको विश्लेषण गर्दा सामान्य प्रतिशत पनि उपयोग गरिएको छ ।

परिच्छेद : चार

तथ्याङ्कको विश्लेषण, व्याख्या तथा प्रस्तुतीकरण

विद्यालयको प्राथमिक तहमा छात्राहरूको भर्ना र नियमितताको वर्तमान स्थिति पत्ता लगाई भर्ना र नियमिततामा प्रभाव पार्ने तत्त्वहरू पत्ता लगाउनुका साथै छात्रा भर्ना र नियमितता बढाउने उपाय पत्ता लगाउनु यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य हो । यस उद्देश्य हासिल गर्नका लागि छनौटमा परेका २ वटा विद्यालयका प्र.अ.हरू, महिला शिक्षिकाहरू, छात्राहरू, अभिभावकहरू र विद्यालय व्यवस्थापन समितिका महिला सदस्यहरूबाट अन्तर्वार्ता सूची र सामूहिक अन्तर्वार्ताको माध्यमबाट सूचना सङ्कलन गरिएको थियो भने विद्यालय सर्वेक्षण फारम भरी आवश्यक परिमाणात्मक तथ्याङ्क लिइएको थियो । सङ्कलित सूचनाहरूलाई विभिन्न शीर्षकमा राखी तिनको विश्लेषण एवं व्याख्या गरिएको छ । जसलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.१ छात्राहरूको भर्ना स्थिति

छनौट गरिएका विद्यालयमा कक्षा १ देखि ५ सम्म अध्ययन गर्ने सहरी र ग्रामीण विद्यालयको छात्रा/छात्रहरूको भर्ना विवरण लिइएको थियो । जसलाई तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका नं. ४.१ छात्रा भर्नाको वर्तमान स्थिति शैक्षिक सत्र, २०६५

कक्षा	श्री सेन उ.मा.वि. तानसेन (सहरी)			श्री शारदा उ.मा.वि. मदनपोखरा (ग्रामीण)		
	छात्रा	छात्र	जम्मा	छात्रा	छात्र	जम्मा
१	१३ (४३.३%)	१७ (५६.७%)	३० (१००%)	२० (४३.४%)	२६ (५६.६%)	४६ (१००%)
२	१५ (४६.८%)	१७ (५३.२%)	३२ (१००%)	२० (६८.८%)	९ (३१.२%)	२९ (१००%)
३	१५ (५५.५%)	१२ (४४.५%)	२७ (१००%)	११ (५७.८%)	८ (४२.२%)	१९ (१००%)
४	२६ (६६.६%)	१३ (३३.४%)	३९ (१००%)	१४ (४०%)	२१ (६०%)	३५ (१००%)
५	१७ (४१.४%)	२४ (५८.६%)	४१ (१००%)	२१ (४८.८%)	२२ (५१.२%)	४३ (१००%)
	८६(५०.८)%	८३(४९.२)%	१६९(१००)%	८६(५०)%	८६(५०)%	१७२(१००)%

स्रोत : विद्यालय सर्वेक्षण, २०६५

तालिका नं. ४.१ मा दिइए बमोजिम छनोटमा परेका दुईवटा विद्यालयका प्राथमिक तहका छात्र/छात्राको भर्नाको स्थिति हेर्दा शैक्षिक सत्र २०६५ मा श्री सेन उ.मा.वि. तानसेन पाल्पा (सहरी) को कक्षा १, कक्षा २ र कक्षा ५ मा छात्रासङ्ख्या छात्रको तुलनामा कम रहेको पाइन्छ भने कक्षा ३ र कक्षा ४ मा छात्रा सङ्ख्या छात्रको तुलनामा बढी देखिन्छ । कूल भर्नामा भने छात्रभन्दा छात्राको सङ्ख्या बढी छ । सहरी क्षेत्रमा छात्रा भर्ना बढी देखिनुलाई चेतनास्तर बढी हुनु तथा पहुँचको सुनिश्चितता हो ।

यस विद्यालयको प्राथमिक तहमा सबै भन्दा बढी भर्ना कक्षा ५ मा ४१ जना विद्यार्थीहरू रहेको देखियो भने सबै भन्दा घटी कक्षा ३ मा २७ जना देखियो । त्यस्तै गरी छात्रा भर्ना प्रतिशत कक्षा ४ मा ६६.६% देखियो । कुल विद्यार्थी १६९ जना रहेकोमा छात्रा ८६ (५०.८%) र छात्र ८३ (४९.२%) देखियो ।

यस्तै गरी श्री शारदा उ.मा.वि. मदनपोखरा (ग्रामीण) को कक्षा १, ४ र ५ का छात्राको सङ्ख्या छात्रको भन्दा कम रहेको छ भने कक्षा २ र ३ मा छात्राको सङ्ख्या बढी छ । कुल सङ्ख्या भने बराबर देखिन्छ । यस विद्यालयको प्राथमिक तहमा सबै भन्दा बढी विद्यार्थी शैक्षिक सत्र २०६५ मा कक्षा १ मा ४६ जना भएको पाइन्छ भने सबै भन्दा कम विद्यार्थी भर्ना कक्षा ३ मा १९ जना भएको देखियो । विद्यार्थी भर्ना प्रतिशत मध्ये कक्षा २ मा ६८.८% छात्रा भर्ना भएको देखियो । कुल विद्यार्थी १७२ जना मध्येमा छात्रा ८६ (५०%) र छात्र ८६ (५०%) रहेको पाइयो ।

यस प्रकार छनोटमा परेका सहरी र ग्रामीण विद्यालय मध्ये क्रमशः सहरी विद्यालयमा छात्रा/छात्र भर्नाको स्थिति हेर्दा श्री सेन उ.मा.वि. मा छात्रको तुलनामा छात्रा १.६% बढी रहेको देखियो । जसमा छात्रा ८६ (५०.८%) र छात्र ८३ (४९.२%) देखियो । त्यस्तै गरी ग्रामीण विद्यालयमा छात्रा/छात्र भर्नाको स्थिति हेर्दा श्री शारदा उ.मा.वि. मदनपोखरामा छात्र र छात्राको प्रतिशत ठ्याक्कै बराबर ५०% नै रहेको पाइयो । जसमा १७२ जना जम्मा विद्यार्थी मध्ये छात्रा ८६ (५०%) र छात्र (५०%) रहेको देखियो । माथिको तालिकाबाट यो तथ्य स्पष्ट देखिन्छ कि ग्रामीण विद्यालयमा भन्दा सहरी विद्यालयमा छात्रा सहभागिताको स्थिति बढि देखिन्छ । जुन फ्रेरेको सचेतीकरण सँग मेल खान्छ । उनका अनुसार शिक्षाले सचेतीकरण बढाउछ र त्यसले शिक्षामा सहभागिता वृद्धि हुन्छ ।

४.२ छात्राको नियमितताको स्थिति

अध्ययनका लागि छनौट गरिएका दुईवटा विद्यालयमा कक्षा १ देखि कक्षा ५ सम्म अध्ययन गर्ने सहरी विद्यालयको र ग्रामीण विद्यालयको छात्राको नियमितता (उपस्थिति) विवरण लिइएको थियो । शिक्षा नियमावली २०५९ को परिच्छेद १५, नियम ४८ को उपनियम ५ मा उल्लेखित गरे अनुसार वर्षभरीमा कम्तीमा पनि २२० दिन विद्यालय खोल्नु पर्ने भनी तोकिएको छ तर अध्ययन क्षेत्रका विद्यालयमा जम्मा १९५ दिन र १९७ दिन खुलेको देखियो । छात्राको विद्यालय उपस्थिति दिनहरूको औषत तल तालिकामा दिइएको छ ।

तालिका नं. ४.२ छात्राको विद्यालय उपस्थिति विवरण, २०६५

कक्षा	श्री सेन उ.मा.वि. सहरी छात्राको औषत उपस्थिति (विद्यालय खुलेको कूल दिन=१९५)		श्री शारदा उ.मा.वि. ग्रामीण छात्राको औषत उपस्थिति (विद्यालय खुलेको कूल दिन=१९७)	
	उपस्थिति	प्रतिशत	उपस्थिति	प्रतिशत
१	१८०	९२.३	१७७.५	९०.१
२	१८१.४	९३	१८०.४	९१.५
३	१८०.२	९२.४	१७८	९०.३
४	१८२	९३.३	१७६.७	८९.६
५	१८१.५	९३	१८१	९१.८
कुल	१८१.२	९२.८	१७८.७	९०.०७

स्रोत : विद्यालय सर्वेक्षण, २०६५

माथिको तालिका अनुसार १९५ दिन विद्यालय खुलेकोमा श्री सेन उ.मा.वि. (सहरी) छात्राको औषत उपस्थिति कक्षा १ को १८० (९२.३%) दिन नियमित उपस्थित भएको पाइयो । कक्षा २ मा छात्रा १८१.४ (९३%) दिन उपस्थिति देखियो । कक्षा ३ मा छात्रा १८०.२ (९२.४%) दिन नियमित उपस्थित पाइयो । त्यस्तै गरी कक्षा ४ मा १८२ (९३.३%) दिन उपस्थिति पाइयो भने कक्षा ५ को छात्रा नियमित उपस्थिति १८१.५ (९३%) पाइयो । यहाँ कक्षा २ र ५ मा बराबर उपस्थिति पाइयो भने सबैभन्दा बढी कक्षा ४ मा ९३.३% र

कम कक्षा १ मा ९२.३% उपस्थिति देखियो । यसको औसत उपस्थिति ९४ प्रतिशत भन्दा माथि पुग्न सकेको छैन ।

त्यस्तै गरी श्री शारदा उ.मा.वि. (ग्रामीण) छात्राको औसत उपस्थिति कक्षा १ मा १७७.५ (९०.१%) दिन नियमित उपस्थिति भएको पाइयो । त्यस्तै कक्षा २ मा छात्रा १८०.४ (९१.५%) उपस्थिति पाइयो । त्यस्तै कक्षा २ मा छात्रा १७८ (९०.३%) नियमित उपस्थिति देखियो भने कक्षा ४ मा छात्रा उपस्थिति १७६.६ (८९.६%) र कक्षा ५ मा छात्रा उपस्थिति १८१ (९१.८%) दिन देखियो । यसको औसत उपस्थिति ९२ प्रतिशत भन्दा माथि पुगेको छैन ।

तुलनात्मक रूपमा हेर्दा श्री सेन उ.मा.वि. (सहरी) छात्राको नियमित उपस्थिति श्री शारदा उ.मा.वि. (ग्रामीण) छात्रको भन्दा बढी पाइयो । यसरी नियमित उपस्थितिमध्ये सहरी क्षेत्रको विद्यालय श्री सेन उ.मा.वि.को छात्राको औसत उपस्थिति ९२.८% देखिन्छ, जुन श्री शारदा उ.मा.वि. मदनपोखराको ९०.०७% को तुलनामा करीव २.७३% ले बढी देखिन्छ । त्यस्तै २२० दिन खुल्नु पर्ने विद्यालयहरूमा सेन उ.मा.वि २५ दिन कम र शारदा उ.मा.वि. २३ दिन कम खुलेको पाइन्छ । यसले पनि सिकाइमा र विद्यार्थीको नियमिततामा नकारात्मक असर पार्दछ । यसरी घटी बढी हुनुमा विभिन्न कारणहरू रहेका छन् । जसलाई पछिल्लो एकाइमा व्याख्या गरिएको छ । यसबाट यो निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ कि सहरी क्षेत्रमा जनताको आर्थिक सामाजिक स्तर माथि छ र छात्रा नियमितता बढाएको छ । जुन मार्क्सको वर्ग सिद्धान्तसँग मेल खान्छ । समाजमा भएका वर्गमध्ये तल्लो वर्गको आर्थिक हैसियत कमजोर हुने र माथिल्लो वर्गको आर्थिक अवस्था राम्रो हुन्छ । फलस्वरूप सहरमा अवसर बढी हुनाले अवसर पाउनेबाट नियमितता बढाउछ ।

४.३ छात्रा भर्ना र नियमिततामा प्रभाव पार्ने तत्त्वहरू

छात्रा भर्ना र नियमिततालाई प्रभाव पार्ने तत्त्वहरू सम्बन्धी जानकारी अन्तर्वाता सूची तथा सामूहिक छलफल मार्फत प्राप्त गरिएको थियो । ती जानकारीहरूलाई विभिन्न विषय शीर्षक अन्तर्गत तल विश्लेषण एवं व्याख्या गरिएको छ ।

४.३.१ छात्रा भर्नामा प्रभाव पार्ने तत्त्वहरू

छात्रा भर्नामा प्रभाव पार्ने तत्त्वहरू सम्बन्धमा छनौटमा परेका विद्यालयका प्रधानाध्यापकहरू, महिला शिक्षिका, विद्यालय जाने र छोडेका छात्रा वा अभिभावक, विद्यालय जाने र छोडेका छात्राहरू एवं विद्यालय व्यवस्थापन समितिका महिला सदस्यसँग लिइएको अन्तरवार्ता तथा सामुहिक छलफलका माध्यमबाट प्राप्त सूचनालाई विद्यालयसँग संबन्धित कारणहरू (तत्त्व), सामाजिक कारणहरू (तत्त्व), पारिवारिक कारणहरू (तत्त्व), आर्थिक कारणहरू (तत्त्व), राजनैतिक कारणहरू (तत्त्व) समूहमा विभाजन गरियो ।

४.३.१.१ विद्यालयसँग सम्बन्धित तत्त्वहरू

विभिन्न सूचनादाताबाट प्राप्त सूचना विश्लेषण गरी तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ । जुन तालिका परिशिष्ट ३ मा समावेश गरिएको छ । परिशिष्ट ३ मा उल्लेख भए अनुसार छात्रा भर्नाको सम्बन्धमा शतप्रतिशत २ प्र.अ.हरूले, शतप्रतिशत ४ महिला शिक्षिकाले, ६२.५% विद्यालय जाने छात्राका अभिभावकले, ७५% विद्यालय छोडेका छात्राका अभिभावकले र शतप्रतिशत विद्यालय व्यवस्थापन समितिका महिला सदस्यले विद्यालयमा सञ्चालन गरिने विविध जनचेतनामूलक कार्यक्रमहरू जस्तै: घरदैलो कार्यक्रम, विद्यालय स्वागत कार्यक्रम अभिभावक भेला, वार्षिक उत्सव एवं विद्यालय तथा अभिभावकबीच समय समयमा हुने अन्तरक्रिया कार्यक्रमले सकारात्मक प्रभाव पार्ने कुरा बताए ।

छनौटमा परेका दुईवटा विद्यालय मध्ये सहरी विद्यालयमा छात्रा भर्ना केही राम्रो पाइयो । ग्रामीण क्षेत्रमा छोरीलाई पढाएर फाइदा छैन, छोरीको प्रतिफल खान पाँइदैन भन्ने धारणा विद्यालय छोडेका विद्यार्थीका अभिभावकहरूले भनेको पाइयो । यस्तो सोचाइ चेतनाको कमीले नै हो ।

यसै गरी सरकारी नीति नियमका अस्पष्टतामा आवश्यक सबै छात्रालाई पर्याप्त छात्रवृत्तिको अभाव, विद्यालय र घरको भौगोलिक दूरीको कारणले छात्राहरूलाई विद्यालयका भर्नामा प्रभाव पारेको कुरा शतप्रतिशत प्र.अ.हरूले, शतप्रतिशत महिला शिक्षिकाले, शतप्रतिशत विद्यालय व्यवस्थापन समितिका महिला सदस्यले, ७५% विद्यालय जाने छात्राका

अभिभावकले र विद्यालय छाडेका विद्यार्थीहरूले, ५०% विद्यालय छोडेका विद्यार्थीका अभिभावकले र ३३.३% विद्यालय जाने छात्राले बताए ।

यसैगरी विद्यालयमा सुरक्षाको वातावरणले छात्रा भर्नालाई प्रभाव पार्ने कुरा शतप्रतिशत प्र.अ., शतप्रतिशत महिला शिक्षिका, शत प्रतिशत वि.व्य.स. महिला सदस्य, ८७.५% विद्यालय जाने छात्राका अभिभावक, शतप्रतिशत विद्यालय जाने छात्रा र ७५% विद्यालय छाडेका छात्राले बताए । जसमा विद्यालय अवलोकनबाट विद्यालयमा शौचालयहरूको स्थिति दयनीय देखियो । विद्यालय छाडेका ४ जना छात्रासँगको अन्तर्वार्ताका क्रममा उनीहरूको विद्यालय जान डराउने बताए । विद्यालयमा महिला शिक्षिकाको नियुक्तिले पनि छात्रा भर्नामा प्रभाव पार्ने कुरा महिला शिक्षिका, अभिभावक र विद्यार्थीहरूसँग लिइएकै अन्तरवार्ताबाट स्पष्ट भयो । विद्यालयमा महिला शिक्षिका हुँदा छात्राहरू आफूलाई बढी सुरक्षित भएको महसुस गर्ने गरेको पाइयो । विद्यालय जाने दुई तिहाइ विद्यार्थीले र छाडेका शतप्रतिशत विद्यार्थीले विद्यालयमा महिला शिक्षिका चाहिने बताए ।

विद्यालयमा हुने विद्यार्थी मूल्याङ्कनले पनि छात्रा भर्नामा प्रभाव पार्ने कुरा शतप्रतिशत प्र.अ., महिला शिक्षिका र विद्यालय व्यवस्थापन समितिले तथा ५०% विद्यालय जाने छात्राका अभिभावकले बताए । विद्यालयमा हुने कक्षोन्नति नीति कस्तो छ र उदार नीति भएमा छात्रा भर्ना बृद्धि गर्न सकिन्छ भन्ने कुरा पाइयो ।

यसप्रकार माथिको तथ्याङ्क र त्यसको विश्लेषण गर्दा छात्रा भर्नामा प्रभाव पार्ने विविध कारणहरूमध्ये विद्यालयसँग सम्बन्धित कारणहरू जस्तै जनचेतनामूलक कार्यक्रम, सरकारी नीति नियम, सुरक्षाको व्यवस्था, महिला शिक्षिकाको नियुक्ति, विद्यार्थी मूल्याङ्कन रहेको पाइयो । यसबाट भन्न सकिन्छ कि सबैका लागि शिक्षा-२०१५ को लक्ष्य हासिल पहुँचको सुनिश्चिता अनिवार्य छ । सबैका लागि शिक्षा कार्यक्रमका लक्ष्य अनुसार विद्यालय बाहिर विद्यार्थी हुनु हुँदैन । त्यसको लागि गुणस्तर, सान्दर्भिकता र पहुँचमा ग्यारेन्टी गर्नु पर्छ ।

४.३.१.२ पारिवारिक कारण/तत्त्वहरू

विद्यालय जाने र नजाने वा छाडेका छात्राका अभिभावकहरूलाई सामूहिक छलफलद्वारा उनीहरूको धारणाअनुसार पारिवारिक आधारको पनि छात्रा भर्नामा प्रभाव पारेको हुन्छ । सानो परिवारको भन्दा ठूलो परिवार वा संयुक्त परिवारका छात्रा भर्ना कम हुन्छ भनी २५% विद्यालय जाने छात्राका अभिभावक र ५०% विद्यालय छाडेका छात्राका अभिभावकहरूले बताए । उनीहरूले संयुक्त परिवारमा धेरै बालबच्चा हुने र बढेकाले साना भाइबहिनीलाई स्याहार गर्नुपर्छ भनी बताए ।

त्यस्तै परिवारको शैक्षिक अवस्थाले पनि छात्रा भर्नामा प्रभाव पर्दछ भनी ७५% विद्यालय जाने छात्राका अभिभावक र २५% विद्यालय छाडेका छात्राका अभिभावकले बताए । छात्रा भर्ना बढी भएका विद्यालयका अभिभावक शिक्षित, सानो परिवार, रोजगारी राम्रो भएको आदि कारणले गर्दा उनीहरूको भर्ना राम्रो पाइयो । छात्रा भर्ना कम हुनुमा ती पक्षमा समस्याले गर्दा उनीहरूको भर्ना कम पाइयो । आमाबाबु निरक्षर भएमा बालिकालाई शिक्षा दिनु पर्छ भन्ने ज्ञानको अभाव पाइयो । घारायसी काममा मात्र छोरीको पढाइ अनुत्पादन मान्ने प्रवृत्ति, शिक्षाको महत्त्व नबुझ्ने, आदिले पनि छात्रा भर्नामा प्रभाव परेको स्थिति ग्रामीण क्षेत्रमा पाइयो । यसको आधारमा मार्क्सका आर्थिक-सामाजिक र सांस्कृतिक विश्लेषणले समाजको परिवर्तनमा प्रभाव पारेको हुन्छ । फलस्वरूप स्तर उठेका अभिभावकका छात्राको भर्ना राम्रो छ भने न्यून आय भएका अभिभावकका छात्रा भर्ना सन्तोषजनक छैन ।

४.३.१.३ सामाजिक कारणहरू/तत्त्वहरू

प्र.अ., महिला शिक्षिका, विद्यालय जाने र नजाने छात्रामा अभिभावक एवं विद्यालय व्यवस्थापन समितिका महिला सदस्यसँग लिएको अन्तरवार्ता र सामूहिक छलफलबाट छात्रा भर्नामा सामाजिक कारणले उल्लेखनीय प्रभाव परेको पाइयो । जुन तलको तालिकामा देखाइएको छ :-

तालिका नं. ४.३ छात्रा भर्नामा प्रभाव पर्ने सामाजिक कारणहरू/तत्त्वहरू

क्र.सं.	सामाजिक तत्त्वहरू	प्र.अ. (२)	महिला शिक्षिका (४)	विद्यालय जाने छात्राका अभिभावक (१६)	विद्यालय छाडेका छात्राका अभिभावक (४)	विद्यालय व्यवस्थापन समिति म. सदस्य (२)
१	लैङ्गिक विभेद	२ (१००%)	४ (१००%)	१२ (७५%)	३ (७५%)	२ (१००%)
२	धार्मिक विभेद	२ (१००%)	४ (१००%)	८ (५०%)	२ (५०%)	२ (१००%)
३	सामाजिक मूल्य, मान्यता र विश्वास	२ (१००%)	४ (१००%)	८ (५०%)	३ (७५%)	२ (१००%)

स्रोत: विद्यालय सर्वेक्षण, २०६५

माथिको तालिका अनुसार लैङ्गिक विभेदले गर्दा छात्रा भर्नामा प्रभाव पार्दछ भनी शतप्रतिशत प्र.अ., महिला शिक्षिका र विद्यालय व्यवस्थापन समितिका सदस्य एवं ७५% विद्यालय जाने र छाडेका छात्राका अभिभावकले बताए । जसमा छोरा र छोरीलाई हेर्ने दृष्टिकोणमा फरक रहेको, उनीहरूप्रति गर्ने व्यवहार विभेदपूर्ण भएको, छोरीलाई पराइको घरमा जाने जात आदि कुराले नकारात्मक प्रभाव पारेको पाइयो ।

धार्मिक एवं साँस्कृतिक कारणले गर्दा छात्रा भर्नामा प्रभाव पर्छ भन्ने कुरामा शतप्रतिशत प्र.अ., महिला शिक्षिका र विद्यालय व्यवस्थापन समितिका सदस्यहरू तथा ५०% विद्यालय जाने र छाडेका अभिभावकहरूले बताए । सहरी क्षेत्रमा दिदी बहिनी सरकारी विद्यालयमा र दाजु भाई निजी विद्यालयमा पढाउने कुरामा शतप्रतिशत महिला शिक्षिकाले बताए ।

त्यस्तै सामाजिक मूल्य मान्यता र विश्वासले गर्दा छात्रा भर्नालाई प्रभाव पार्छ भन्ने कुरामा शतप्रतिशत प्र.अ., महिला शिक्षिका र विद्यालय व्यवस्थापन समितिका सदस्य तथा ५० प्रतिशत विद्यालय जाने छात्राका अभिभावक र ७५ प्रतिशत विद्यालय छाडेका छात्राका अभिभावकले बताए । जसले गर्दा छोरीलाई घरको चुलोचौको, मेलापतमा लगाउनु पर्छ भन्ने सामाजिक मान्यता रहेकोमा शतप्रतिशत महिला शिक्षिकाहरू सहमत भएको पाइयो । यसप्रकार छात्रा भर्नामा प्रभाव पर्ने तत्त्वहरूमा सामाजिक कारण एक प्रभावकारी एवं महत्त्वपूर्ण रहेको तथ्य प्रमाणित हुन्छ । जुन कुरा फ्रेरेको रिप्लेक्टसँग मेल खान्छ । फ्रेरेको

अनुसार सहभागिको आवश्यकता अनुसारको पाठ्यक्रम बनाई उनीहरूको सक्रिय सहभागितामा जोड दिनु पर्दछ ।

४.३.१.४ आर्थिक कारण/तत्त्वहरू

विद्यालय जाने छात्राका अभिभावक, नजाने छात्राका अभिभावकलाई, विद्यालय जाने र छाडेका छात्रा तथा विद्यालय व्यवस्थापन समितिका महिला सदस्यलाई सामूहिक छलफलबाट लिइएका सूचनाहरू तल देखाइएको छ :-

तालिका नं. ४.४ छात्रा भर्नामा प्रभाव पार्ने आर्थिक कारण/तत्त्वहरू

क्र.सं	आर्थिक तत्त्वहरू	विद्यालय जाने छात्राका अभिभावक (१६)	विद्यालय छाडेका छात्राका अभिभावक (४)	विद्यालय जाने छात्रा (१२)	विद्यालय छाडेका छात्रा (४)	विद्यालय व्यवस्थापन समिति सदस्य (२)
१	गरिवी	१६ (१००%)	४ (१००%)	६ (५०%)	४ (१००%)	२ (१००%)
२	पेसा व्यवसाय	१२ (७५%)	४ (१००%)	-	-	२ (१००%)

स्रोत: विद्यालय सर्वेक्षण, २०६५

तालिका नं. ४.४ मा उल्लेख भए अनुसार छात्रा भर्नामा प्रभाव पार्ने मुख्य तत्त्वको रूपमा आर्थिक तत्त्वलाई मानिन्छ । गरिवीको समस्यालाई सबैले मुख्य समस्याको रूपमा लिएको पाइयो । जस अनुसार शतप्रतिशत विद्यालय जाने छात्राका अभिभावक, विद्यालय छाडेका छात्राका अभिभावक, विद्यालय छाडेका छात्रा र विद्यालय व्यवस्थापन समितिका महिला सदस्यहरूले बताए भने ५० प्रतिशत विद्यालय जाने छात्राले बताए । प्राथमिक तहमा निःशुल्क शिक्षा भनिएता पनि अन्य खर्च जस्तै : पोशाक, परीक्षा शुल्क कापी, खाजा नास्ता आदि कुराले गर्दा कठिनाई हुने कुरा बताए । गरिवीकै कारणले छोरीलाई विद्यालय बढाउन नसकेको कुरा विद्यालय छाडेका छात्राका अभिभावकले बताए । आफूहरू मेलापत, ज्याला मजदुरीमा जानु पर्ने र छोरीलाई साना भाइबहिनी हेर्न घरमै राखेको कुरा उनीहरूले बताए । जसलाई गरीबीको कारण मान्न सकिन्छ । यस्तो अवस्था सहरी क्षेत्रमा केही कम रहेको पाइयो ।

त्यस्तै परिवारको पेशा तथा व्यवसायले पनि छात्रा भर्नामा प्रभाव पार्दछ । आर्थिक अवस्था कमजोर भएकै कारणले आफूहरू कृषक भएकोले मेलापात, मजदुरी, ज्याला, काम गर्न जानु पर्ने र छोरीलाई पनि आफूलाई काममा सहयोग गर्नुपर्ने कारण ७५ प्रतिशत विद्यालय जाने छात्राका अभिभावक, शतप्रतिशत विद्यालय छाडेका छात्राका अभिभावक र विद्यालय व्यवस्थापन समितिका सदस्यले बताए ।

यस प्रकार छात्रा भर्नामा आर्थिक तत्त्वको मुख्य भूमिका रहेको पाइयो । यो एक मुलुककै जटिल समस्या पनि हो ।

४.३.१.५ राजनैतिक कारण/तत्त्वहरू

देशमा भइरहेको अशान्ति एवं अस्थिरताको प्रभाव शैक्षिक क्षेत्रमा पनि परेको छ । जसले गर्दा नेपालको अन्तरिम संविधानको - २०६३ को भाग - ३ धारा - १७ को शिक्षा तथा संस्कृति सम्बन्धी हकको ग्यारेन्टीलाई प्रभाव पारेको पाइन्छ ।

छात्रा भर्नामा प्रभाव परेको भनी ५० प्रतिशत विद्यालय जाने छात्राका अभिभावक र ७५ प्रतिशत विद्यालय छाडेका छात्राका अभिभावकले बताए । उनीहरूले आफ्ना बालिकाहरू विहान विद्यालय गए पछि बेलुका घर फर्केर आउँछन् कि आउँदैनन् भनी डर र त्रासमा रहेको बताए । शतप्रतिशत प्र.अ. र महिला शिक्षिकाले पनि सो कुरामा सहमति जनाए । शिक्षा पाउनु बालबालिकाको नैसर्गिक अधिकार हो । त्यसैले कुनै पनि राजनैतिक कारणबाट बालबालिकाहरू शिक्षा प्राप्त गर्नबाट बञ्चित हुनु हुँदैन भन्ने मान्यता प्र.अ.हरूले र विद्यालय व्यवस्थापन समितिका सदस्यहरूले बताए । यसरी छात्रा भर्नामा प्रभाव पार्ने तत्त्वहरूमा राजनीतिक कारणले पनि प्रभाव पार्दछ भन्ने तथ्य पुष्टि गरेको छ ।

४.३.२ छात्रा नियमिततामा प्रभाव पार्ने तत्त्वहरू

यस अध्ययनमा सोधको उद्देश्य परिपूर्ति गर्न छात्राहरूको विद्यालयमा नियमित उपस्थिति थाहा पाउन सूचनादाताहरू जस्तै विद्यालयका प्र.अ., महिला शिक्षिकाहरू, विद्यालय जाने र विद्यालय छाडेका छात्राका अभिभावक, विद्यालय जाने छात्रा र विद्यालय नजाने छात्राहरू तथा विद्यालय व्यवस्थापन समितिका महिला सदस्यहरूसँग अन्तरवार्ता र सामूहिक छलफलको माध्यमबाट आवश्यक सूचना सङ्कलन गरियो । यस सम्बन्धमा

सूचनादाताबाट प्राप्त विविध सूचनालाई विविध शीर्षक अन्तर्गत राखी तालिकामा देखाइएको छ र तिनलाई वर्णनात्मक शैलीमा विश्लेषण एबम् व्याख्या गरिएको छ ।

४.३.२.१ विद्यालयसँग सम्बन्धित कारणहरू/तत्त्वहरू

यस सम्बन्धमा विद्यालयका प्र.अ.हरू, महिला शिक्षिका, विद्यालय जाने र छाड्ने छात्राका अभिभावक, विद्यालय जाने र छाडेका छात्रा तथा विद्यालय व्यवस्थापन समितिका महिला सदस्यसँग लिएको अन्तरवार्ताका आधारमा प्राप्त सूचनालाई निम्नानुसारका शीर्षकमा राखिएको छ । सूचनादाताको उत्तरको प्रतिशतको आधारमा निम्नानुसार परिशिष्ट ४ मा विश्लेषण एवं व्याख्या गरिएको छ । जस अनुसार छात्रा नियमितताको सम्बन्धमा विद्यालयमा सञ्चालन गरिने क्रियाकलापहरूको प्रभाव पर्छ भन्ने कुरामा शत प्रतिशत प्र.अ. र महिला शिक्षिकाले ६६.६ प्रतिशत विद्यालय जाने छात्राले सहमति जनाए । विद्यालयमा सञ्चालन गरिने क्रियाकलापमा सहभागी हुने छात्राहरू विद्यालय प्रति नै सकारात्मक पाइएका छन् । उनीहरूको सिकाइ उपलब्धिमा सकारात्मक प्रभाव पारेको पाइयो । यसले उनीहरू पढाइप्रति नै उत्साहित भई विद्यालयमा नियमित हुने गरेको पाइयो । यसको विपरित कक्षा कार्यकलापहरू जस्तै : कक्षा कार्य, गृहकार्य, अन्य अतिरिक्त क्रियाकलापमा रुचीपूर्वक भाग नलिने छात्राहरू अन्य साथीहरूसँग पनि घुलमिल हुन नसक्ने, शिक्षक, शिक्षिकाहरूसँग पनि नजिकिन नचाहने वा नसक्ने हुन्छन् । जसले गर्दा उनीहरूको सिकाइ उपलब्धिमा पनि क्रमशः ह्रास आएर विस्तारै पढाइ प्रति नै रुची घट्न गएको पाइयो । परिक्षामा अनुत्तीर्ण भएपछि क्रमशः विद्यालय छोड्ने समस्या तीव्र हुन्छ । कक्षा क्रियाकलापमा सहभागी हुन नसक्ने विभिन्न कारण छन् जसमा घरायसी समस्या व्यक्तिगत समस्याहरू पनि पाइएका छन् । छात्रा प्रोत्साहन कार्यक्रमले छात्रालाई नियमित गराउँछ भन्नेमा शतप्रतिशत प्र.अ., ७५ प्रतिशत महिला शिक्षिका, ७५ प्रतिशत विद्यालय जाने छात्राका अभिभावकले ५० प्रतिशत विद्यालय छाडेका छात्राका अभिभावक, शतप्रतिशत विद्यालय जाने छात्रा र ५० प्रतिशत विद्यालय व्यवस्थापन समितिका महिला सदस्यहरू सहमत पाइए ।

विद्यालयमा हुने अतिरिक्त क्रियाकलापले छात्रालाई नियमित गराउँछ भन्नेमा शतप्रतिशत प्र.अ.हरू र महिला शिक्षिकाहरू, ५० प्रतिशत विद्यालय जाने छात्राका अभिभावक र विद्यालय व्यवस्थापन समितिका सदस्यहरू, ७५ प्रतिशत विद्यालय जाने

छात्राहरूले बताए । विद्यालयमा गरिने सह तथा अतिरिक्त क्रियाकलापहरू जस्तै हाजिरी जवाफ प्रतियोगिता, कविता, निबन्ध, बादविवाद, हिज्जे, खेलकुद, नृत्य, लोकगीत, आदिलाई समावेश गरिने कुरा प्र.अ. तथा महिला शिक्षिकाले बताए । अतिरिक्त क्रियाकलापमा ग्रामीण भन्दा सहरी छात्राहरूको सहभागिता बढी हुने कुरा महिला शिक्षिकाहरूले बताए । साँस्कृतिक र शारीरिक खेलमा ग्रामीण छात्रा धेरै सहभागी हुने कुरा ७५ प्रतिशत महिला शिक्षिकाले बताए ।

पुरुष शिक्षकको छात्रा प्रतिको व्यवहारले पनि छात्रा नियमिततामा प्रभाव पार्दछ भनी ७५ प्रतिशत महिला शिक्षिका, ५० प्रतिशत विद्यालय जाने र नजाने छात्राहरूले बताए । विद्यालय बाहिर र भित्र शिक्षकले छात्रालाई समान व्यवहार गर्नु पर्ने कक्षा क्रियाकलापमा समान अवसर दिनुपर्ने कुरा प्र.अ. र महिला शिक्षिकाले बताए । विद्यालयमा शिक्षकले आफूलाई विभेद गरेको कुरा २५ प्रतिशत विद्यालय जाने छात्राले बताए ।

महिला शिक्षिकाको उपस्थितिले छात्राको नियमिततामा प्रभाव पार्ने कुरा शतप्रतिशत प्र.अ. र महिला शिक्षिकाले बताए भने ७५ प्रतिशत विद्यालय जाने र नजाने छात्राले बताए । त्यस्तै ५० प्रतिशत विद्यालय व्यवस्थापन समितिका महिला सदस्यले बताए । विद्यालयमा महिला शिक्षिकाको उपस्थितिले आफूलाई सुरक्षित महसुस भएको, शिक्षिकाबाट आत्मिय व्यवहार पाउने कुरा छात्राहरूले बताए । शिक्षिकाबाट दुवै विद्यालयमा शिक्षिकाको उपस्थिति राम्रो पाइयो जसले गर्दा छात्राहरूको सङ्ख्यामा समेत करीव बराबरी पाइयो ।

विद्यालयमा सुरक्षित शौचालयको व्यवस्था भएमा छात्राको नियमितता बढाउने कुरा शतप्रतिशत महिला शिक्षिका, ५० प्रतिशत विद्यालय छाड्ने विद्यार्थी छात्राका अभिभावक र शतप्रतिशत विद्यालय व्यवस्थापन समितिका सदस्य, ५० प्रतिशत विद्यालय छाडेका छात्राहरू र ८३.३ प्रतिशत विद्यालय जाने छात्राहरूले बताए ।

विद्यार्थी मूल्याङ्कन जस्तै:- परीक्षामा कक्षोन्नति नीतिमा कठोर हुदाँ छात्राको नियमिततामा प्रभाव पार्ने कुरा शतप्रतिशत प्र.अ.हरू, ५० प्रतिशत महिला शिक्षिकाहरू, २५ प्रतिशत विद्यालय जाने छात्राका अभिभावकहरू, ७५ प्रतिशत विद्यालय छाड्ने छात्राका अभिभावकहरू, २५ प्रतिशत विद्यालय नजाने छात्रा र शतप्रतिशत विद्यालय व्यवस्थापन समितिका सदस्यहरूले बताए । ५० प्रतिशत विद्यालय छाडेका छात्राले प्राथमिक कक्षामा हुनु पर्ने उमेर (१० वर्ष) भन्दा आफ्नो उमेर बढी भएको र पटक पटक असफल हुँदा घरको

आर्थिक अवस्था कमजोर भएकोले विद्यालय छोड्नु परेको बताए । उक्त धारणालाई ७५ प्रतिशत विद्यालय छाड्ने छात्राका अभिभावकले बताए त्यस्तै विद्यालय छाड्ने दर सहरीमा भन्दा ग्रामीण विद्यालयमा बढी भएको कुरा ५० प्रतिशत महिला शिक्षिकाले बताए ।

विद्यालय र घरको भौगोलिक दूरीको कारणले गर्दा आफूहरू नियमित नहुने कुरा शतप्रतिशत विद्यालय छाड्ने छात्राका अभिभावकले बताए भने त्यसमा सहमति जनाउने ६२.५ प्रतिशत विद्यालय जाने छात्राका अभिभावक, ४९.६ प्रतिशत विद्यालय जाने छात्राहरू, ७५ प्रतिशत विद्यालय नजाने छात्रा र शत प्रतिशत विद्यालय व्यवस्थापन समितिका महिला सदस्यले बताए ।

४.३.२.२ सामाजिक कारणहरू/तत्त्वहरू

समाजमा लैङ्गिक विभेद, सामाजिक चालचलन, रीति रिवाज, धारणा, संस्कृति, संस्कार इत्यादिले व्यक्तिको शिक्षा आर्जन गर्ने प्रक्रियामा प्रभाव पारिरहेको हुन्छ । सायद यसै कारणले हुन सक्छ विकसित समाजमा हुर्केका र परम्परागत समाजमा हुर्केका बालबालिकाहरूको बानी व्यवहार, रुची क्षमता आदिमा भिन्नता देखिन्छ । यस अध्ययनमा देखायो कि ग्रामीण समाजमा ब्याप्त केही यस्ता धारणाहरू छन् जसले शिक्षा आर्जनमा बाधा पुऱ्याइरहेका हुन्छन् । तलको तालिकामा सामाजिक कारणहरू उल्लेख गरिएका छन् ।

तालिका नं. ४.५ छात्रा नियमिततामा प्रभाव पार्ने सामाजिक तत्त्वहरू

क्र. सं.	सामाजिक कारणहरू	प्र.अ. (२)	महिला शिक्षिका (४)	वि.जाने छात्राका अभिभावक (९६)	वि.छाड्ने छात्राको अभिभावक (४)	वि.व्य.स. महिला सदस्य (२)
१	लैङ्गिक विभेद	२ (१००%)	३ (७५%)	५ (३९.२%)	२ (५०%)	२ (१००%)
२	धार्मिक, सांस्कृतिक कारण	-	-	६ (३७.५%)	३ (७५%)	१ (५०%)
३	मूल्य, मान्यता र विश्वास	१ (५०%)	३ (७५%)	४ (२५%)	३ (७५%)	२ (१००%)
४	अशिक्षा	२ (१००%)	४ (१००%)	८ (५०%)	३ (७५%)	२ (१००%)

स्रोत : विद्यालय सर्वेक्षण, २०६५

सामाजिक कारणले छात्रा नियमिततालाई प्रभाव पार्ने कुरामा सबै सूचनादाताहरू सहमत भएको देखिन्छ । माथिको तालिका अनुसार लैङ्गिक विभेदलाई कारण मान्नेमा १०० प्रतिशत प्र.अ. र विद्यालय व्य.स. महिला सदस्य, ७५ प्रतिशत महिला शिक्षिका ३९.२

प्रतिशत विद्यालय जाने छात्राका अभिभावक र ५० प्रतिशत नजाने छात्राका अभिभावक पाइयो । अशिक्षाले गर्दा नियमिततामा प्रभाव पारेको भन्नेमा सत प्रतिशत प्र.अ., सोही प्रतिशतमा महिला शिक्षिका र विद्यालय व्यवस्थापन समितिका महिला सदस्य, ५० प्रतिशत विद्यालय जाने छात्राका अभिभावक र ७५ प्रतिशत छाडेका छात्राका अभिभावकहरू सहमत भए भने धार्मिक सांस्कृतिक कारणलाई प्रभाव पार्ने तत्त्व हो भनी ३७.५ प्रतिशत विद्यालय जाने छात्राका अभिभावक, ७५ प्रतिशत विद्यालय छाड्ने छात्राका अभिभावक र ५० प्रतिशत विद्यालय व्यवस्थापन समितिका सदस्यहरू सहमत भए । त्यस्तै सामाजिक मूल्य, मान्यता र विश्वासले प्रभाव पारेको भनेर शतप्रतिशत विद्यालय व्यवस्थापन समितिका महिला सदस्य, ७५ प्रतिशत महिला शिक्षिका र विद्यालय छाड्ने छात्राका अभिभावक, ५० प्रतिशत प्र.अ. र २५ प्रतिशत विद्यालय जाने छात्राका अभिभावक सहमत भए । त्यसकारण छात्रा भर्नालाई सामाजिक तत्त्वको प्रभाव पारेको पाइयो । त्यसमा पनि बढी ग्रामीण क्षेत्रमा बढी छ भनी शत प्रतिशत प्र.अ. र ७५ प्रतिशत महिला शिक्षिका सहमत भए । यसको आधारमा सबैको लागि शिक्षा-२०१५ मा लक्ष्यहरू प्राप्तमा अझै समस्या छ ।

४.३.२.३ आर्थिक कारणहरू/तत्त्वहरू

विद्यालय जाने र नजाने छात्राका अभिभावक र विद्यालय जाने र नजाने छात्रासँग लिएको सामूहिक छलफल र अन्तर्वार्ताबाट लिएको सूचनाअनुसार परिवारको आर्थिक अवस्थाले छात्रालाई विद्यालयमा नियमित गराउन नसकिने कुरामा ५०% विद्यालय जाने र छात्राका अभिभावक र छात्राहरूले बताए भने विद्यालय छाडेका अभिभावक मध्ये ७५ प्रतिशतको सहमति देखियो भने शतप्रतिशत विद्यालय व्यवस्थापन समितिका सदस्यहरू सहमत भए त्यस्तै पेशा/व्यवसायले प्रभाव पार्छ भनी शतप्रतिशत विद्यालय छाड्ने छात्राका अभिभावक, ७५ प्रतिशत विद्यालय जाने छात्राका अभिभावक र विद्यालय जाने छात्राहरूको सहमति रह्यो भने ५० प्रतिशत विद्यालय व्यवस्थापन समितिको महिला सदस्यले बताए । गरीबीकै कारणले विद्यालय भर्ना भएर छोड्नु परेको, परीक्षा शुल्क, पोशाक, खाजा-नास्ता, कापी, कलम, भोला आदि जुटाउन गाह्रो परेकोले छोडाएको भनी विद्यालय छाड्ने छात्राका अभिभावकले बताए । अरुको घरमा काम गरी बसेको र सधैं एउटै घरमा बस्न नसकेको भएर पनि पढ्न छोडेको भनी ५० प्रतिशत छाडेका बालिकाले बताए ।

४.३.२.४ राजनैतिक कारण/तत्त्वहरू

सामाजिक असुरक्षाको कारण छात्रा नियमिततामा प्रभाव पार्ने कुरामा दुबै किसिमका छात्राका अभिभावकले बताए । अपहरणमा पर्ने हुन् कि ? लडाइँमा पर्ने हुन् कि ? भन्ने त्रासका कारण छोरीलाई विद्यालय पढाउन गाह्रो भएको कुरा अभिभावकले बताए । बालिकाहरूको स्थिति सामाजिक असुरक्षाले भन्नु कमजोर बनाएको पाइयो । यसले बालिका अधिकारबाट बञ्चित हुनु परेको पाइयो । त्यसकारण राजनैतिक तत्त्वलाई प्रभाव पार्ने तत्त्वको रूपमा लिन सकिन्छ ।

४.४ छात्रा भर्ना र नियमितता बृद्धि गर्ने उपायहरू

प्रधानाध्यापक, महिला शिक्षिका, विद्यालय व्यवस्थापन समितिका महिला सदस्यहरूले छात्रा भर्ना र नियमिततामा बृद्धि गर्ने सवालमा निम्न सुझावहरू दिएका थिए । छात्रा भर्ना बृद्धि गर्ने घरदैलो कार्यक्रम सञ्चालन गरेर, महिला समूह, आमा समूह परिचालन गरेर, माथिल्लो कक्षामा छात्रालाई प्रोत्साहन दिएर, विद्यालयमा स्याहार केन्द्र स्थापना हुनु पर्ने प्र.अ.ले बताए । घरदैलो कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने, जनचेतना फैलाउने, अभिभावक र विद्यालय बीच अन्तरक्रिया गरेर र महिला शिक्षिका हुनुका गौरव बताएर बढाउन सकिने कुरा महिला शिक्षिकाले बताए ।

अभिभावकलाई अभिभावक शिक्षा दिनुपर्ने अतिरिक्त क्रियाकलापमा छात्रा सहभागिता बढाउनु पर्ने, कक्षामा छात्रालाई बढी अवसर दिएर, पुरस्कार र प्रोत्साहनबाट प्रेरित गर्नु पर्नेमा प्र.अ. सहमत भए । कक्षामा छात्रालाई माया, सहानुभूति देखाउने अतिरिक्त क्रियाकलापमा बढी सहभागिता गराउने, कक्षोन्नति नीति लचिलो बनाउने, जसमा छात्रालाई बढी प्राथमिकता दिने, कक्षा शिक्षणमा प्रभावकारिता ल्याउने, घरायसी काममा व्यस्त बालिका वा भाइबहिनीको हेरचाह गर्नेलाई पनि अतिरिक्त कक्षा सञ्चालन गरेर पनि पढाइ नियमित गर्न सक्ने उपायहरू महिला शिक्षिकाले बताए । सहरी क्षेत्रमा छात्रा भर्ना र नियमितता बृद्धि गर्न, शतप्रतिशत पुऱ्याउन माथिका उपायहरू अवलम्बन गर्नु पर्ने र ग्रामीण क्षेत्रमा अभिभावकलाई रोजगारी सृजना गर्नुपर्नेमा प्र.अ. र महिला, शिक्षिकाहरू सहमत भए । यसबाट पुष्टि हुन्छ कि मार्क्सको सामाजिक वर्गको प्रभाव शिक्षामा पदछ भन्ने फ्रेरेको समुदायलाई सशक्तीकरण गरेर मात्र छात्रा भर्ना बृद्धि गराउन सकिने कुरा प्रमाणित हुन्छ ।

यसको आधारमा छात्रा भर्ना र नियमितता वृद्धि गर्नको लागि अपनाउनु पर्ने कुराहरुलाई निम्न निचोडमा पुग्न सकिन्छ । घरदैलो कार्यक्रमलाई प्रभावकारी रुपमा सञ्चालन गर्ने जसको लागि समूहमा निर्माण गरी परिचालन गर्न सकिन्छ । समुदायमा क्रियाशील आमा समूह, महिला समूह लगाएतका विभिन्न समूहलाई परिचालन गर्ने जसले छात्रा भर्ना वृद्धि गर्नुका साथै छाड्ने दर कम गर्दछ । छात्रा प्रोत्साहन कार्यक्रमहरु जस्तै छात्रवृत्ति, पोशाक, खाजा आदिको व्यवस्था गर्ने र अभिभावकलाई अभिभावक शिक्षा दिने व्यवस्था मिलाउनु पर्दछ जसले छात्रा भर्ना वृद्धि गर्नु पर्दछ । त्यस्तै अतिरिक्त कार्यकलापमा छात्रा सहभागिताको लागि विशेष जोड दिने र प्रोत्साहित गर्नुपर्दछ । कक्षा कोठामा छात्रालाई बढी भन्दा बढी सिकाइ क्रियाकलापमा सहभागी गराउँदै उदार कक्षोन्नति लागू गर्ने जसले असफल भइ विद्यालय छाड्ने प्रवृत्ति कम गर्दछ साथै घरेलु कामकाजमा व्यस्त बालिकाको लागि अतिरिक्त कक्षाको व्यवस्था गर्ने र अभिभावकको लागि रोजगारी सिर्जना गरिदिने व्यवस्था मिलाउनु पर्दछ ।

परिच्छेद : पाँच

प्राप्ती, निष्कर्ष र सुभाव

५.१ प्राप्ती

छात्रा भर्ना र नियमिततामा प्रभाव पार्ने तत्त्वहरू एक अध्ययन शीर्षक रहेको शोधपत्रमा छात्रा भर्ना र नियमितताको स्थिति पहिचान गर्नुका साथै छात्रा भर्ना र नियमिततामा प्रभाव पार्ने तत्त्वहरू पत्ता लगाउनु तथा छात्रा भर्ना र नियमितता बृद्धि गर्ने उपायको खोजी गर्नु उद्देश्य राखिएका थिए । अध्ययनको उद्देश्य परिपूर्तिको लागि पाल्पा जिल्लाका दुईवटा (एउटा ग्रामीण र एउटा सहरी क्षेत्रका सामुदायिक विद्यालयहरू) स्तरीकृत नमूना छनौट विधिको आधारमा छनोट गरिएको छ ।

यो अध्ययन प्राथमिक स्रोतको तथ्याङ्क र आवश्यक ठाँउमा द्वितीय स्रोतका तथ्याङ्कहरूका आधारमा गरिएको थियो । अभिभावक, बालिका, प्र.अ., महिला शिक्षिका, विद्यालय व्यवस्थापन समितिका महिला सदस्यलाई आवश्यकता अनुसार नमूना छनौट विधिको प्रयोग गरी खुल्ला अन्तरवार्ता सूची, विद्यालय सर्वेक्षण फारमद्वारा तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको थियो । अध्ययन अनुसन्धानको क्रममा खुल्ला अन्तरवार्ता र सर्वेक्षण फारमले समेट्न नसकेका महत्त्वपूर्ण सूचनालाई अवलोकनको आधारमा क्षेत्रनोटको रूपमा सङ्कलन गरिएको थियो ।

अध्ययनको नतिजा अनुसार बालिकाहरू अबै पनि विद्यालय बाहिर छन् । सहरी भन्दा ग्रामीण क्षेत्रमा विद्यालय जाने छात्राको भर्ना र नियमिततामा कमी छ । अर्थात् मूलतः बेरोजगारी, गरिबी, अशिक्षा र जनचेतनाको कमी, सुरक्षाको व्यवस्था, धार्मिक - सांस्कृतिक कारण, पेशा व्यवसायका कारणले ग्रामीण क्षेत्रमा बालिकाको पहुँच न्यून रहेको थियो भने यी माथिका समस्या कम भएका सहरी क्षेत्रमा बालिकाको शिक्षामा पहुँच कमी रहेको थियो ।

ग्रामीण क्षेत्रका छात्रा भर्ना र नियमितता बृद्धि गर्न जनचेतनामूलक कार्यक्रमहरू जस्तै घरदैलो कार्यक्रम अभिभावक भेला, महिला समूहको परिचालन महिला शिक्षिकाको व्यवस्था, छात्रालाई अतिरिक्त क्रियाकलापमा बढी सहभागी गराएर, छात्रालाई विशेष

पुरस्कार छात्रवृत्ति, उपहार, ड्रेस, कापी, किताब, कलम, खाजा-नास्ताको व्यवस्था गरेर, कक्षोन्नति नीति लचिलो बनाएर छात्रालाई माया, सहानुभूति देखाइ गुणस्तरीय शिक्षामा जोड दिनु पर्छ ।

५.२ निष्कर्ष

छानौटमा परेका दुइवटा विद्यालयका प्राथमिक तहका छात्र/छात्राको भर्नाको स्थितिलाई हेर्दा शैक्षिक सत्र २०६५ मा श्री सेन उ.मा.वि. (सहरी) मा छात्रको तुलनामा छात्रा १.६ प्रतिशत बढी रहेको पाइयो । जसमा छात्रा ८६ (५०.८%) र छात्र ८३ (४९.२%) देखियो । त्यस्तै गरी ग्रामीण विद्यालय श्री शारदा उ.मा.वि.मा छात्र र छात्राको सङ्ख्या ठ्याक्कै बराबर पाइयो । जसमा छात्रा ८६ (५०%) र छात्र ८६ (५०%) पाइयो । यसबाट यो तथ्य स्पष्ट देखिन्छ, कि ग्रामीण विद्यालयमा भन्दा सहरी विद्यालयमा छात्रा सहभागिताको स्थिति बढी देखिन्छ । जुन जनचेतनाको कारणले गर्दा नै हो ।

छात्रा नियमितताको स्थितिलाई हेर्दा श्री सेन उ.मा.वि. (सहरी) छात्राको नियमित उपस्थिति श्री शारदा उ.मा.वि. (ग्रामीण) छात्राको भन्दा बढी पाइयो । सहरी विद्यालयको औषत उपस्थिति १८१.२ (९२.८%) र ग्रामीण विद्यालयको १७८.७ (९०.०७%) भन्दा २.७३ प्रतिशतले बढी देखिन्छ । सहरी विद्यालय श्री सेन उ.मा.वि.को छात्राको सबै भन्दा बढी उपस्थित कक्षा ४ मा १८२ (९३.३%) दिन रहेको देखियो भने सबै भन्दा कम कक्षा १ मा १८० (९२.३%) दिन रहेको देखियो । त्यसै गरी श्री शारदा उ.मा.वि. मदनपोखरा (ग्रामीण) को छात्राको सबै भन्दा बढी उपस्थिति कक्षा ५ मा १८१ (९१.८%) दिन देखियो भने सबैभन्दा कम उपस्थिति कक्षा ४ मा १७६.७ (८९.६%) दिन देखियो । यसरी दुवै विद्यालयमा औषत उपस्थिति ९३ प्रतिशत भन्दा माथि जान रकेको छैन जसलाई राम्रो मान्न सकिदैन ।

जनचेतनामूलक कार्यक्रमले विद्यालयमा छात्रा भर्नामा प्रभाव पारेको देखिन्छ । जसमा विद्यालयले गर्ने विभिन्न घरदैलो कार्यक्रम विद्यालय स्वागत कार्यक्रमले छात्रा भर्नालाई बढाएको पाइयो भने सहरी विद्यालयमा छात्रा भर्ना बढेको देखिए पनि ग्रामीण विद्यालयमा जनचेतनाको कमीले अझै पनि छात्रा भर्ना न्यून नै देखिन्छ । त्यसैगरी सुरक्षित शौचालयको अभावले गर्दा पनि ग्रामीण विद्यालयमा छात्रा भर्ना न्यून देखिन्छ भने सहरी विद्यालयमा छात्रा भर्ना बृद्धि भएको पाइन्छ । महिला शिक्षिकाको उपस्थितिले छात्रा भर्नामा

सकारात्मक प्रभाव पारेको देखिन्छ । विद्यालयमा कक्षोन्नति नीति उदार भएको ठाँउमा भर्ना बृद्धि भएको देखिन्छ भने कठोर नीति भएको ठाँउमा भर्ना न्यून पाइन्छ ।

पारिवारिक संरचनाले छात्रा भर्नामा प्रभाव परेको देखिन्छ । एकल परिवारको छात्रा भर्ना राम्रो रहेको छ भने संयुक्त परिवारको छात्रा भर्ना न्यून देखिन्छ । आमाबाबु दुबै साक्षर भएको परिवारमा छात्रा भर्ना बढी पाइन्छ भने निरक्षर आमाबाबुको परिवारमा छात्रा भर्ना न्यून पाइन्छ ।

लैङ्गिक विभेदका कारण छात्रा भर्नामा नकारात्मक प्रभाव परेको देखिन्छ । लैङ्गिक विभेद नगर्ने सहरी क्षेत्रमा छात्रा भर्ना बढी देखियो भने धार्मिक साँस्कृतिक तथा सामाजिक मूल्य, मान्यता र विश्वासले बढी जकडेको ग्रामीण समाजमा छात्रा भर्ना कम देखिन्छ । आधुनिकता तर्फ लम्केको सहरी समाजमा छात्रा भर्ना बढी देखिन्छ ।

गरिवीका कारण छात्रालाई विद्यालय पढाउँदा गर्नु पर्ने खर्च जस्तै परीक्षा शुल्क, किताब, कापी, खाजा-नास्ता आदि जुटाउन नसकेकै कारणले गर्दा छात्रा भर्नामा नकारात्मक प्रभाव परेको देखिन्छ । आर्थिक अवस्था सुधिएमा छात्रा भर्ना बृद्धि गर्न सकिने देखिन्छ । देशमा शक्ति सुरक्षाको व्यवस्था भएमा छात्रा भर्ना बृद्धि हुने देखिन्छ भने सामाजिक असुरक्षा जस्तै हत्या, हिँसा, अपहरण आदि बढेमा छात्रा भर्ना कम हुँदै जान्छ ।

कक्षा क्रियाकलापमा छात्रा सहभागिता जस्तै : गृहकार्य, कक्षा कार्य, अतिरिक्त क्रियाकलाप, सामग्री निर्माण आदिमा भाग लिने छात्राहरू विद्यालयमा नियमित हुने र विद्यालय प्रति सकारात्मक भएको पाइन्छ भने माथिका कार्यमा भाग नलिने, साथीभाइसँग घुलमिल हुन नसक्ने छात्रा विद्यालयमा अनियमित हुने गरेको देखिन्छ । उनीहरू व्यक्तिगत र घरायसी समस्याहरूले गर्दा विद्यालयमा नियमित हुन नसकेको पाइन्छ ।

छात्रा प्रोत्साहन कार्यक्रम जस्तै : निःशुल्क पोशाक, खाजाको व्यवस्था, छात्रवृत्तिको व्यवस्था, कापी कलमको व्यवस्थाले छात्राहरू विद्यालय प्रति सकारात्मक भई विद्यालय आउन उत्साहित हुन्छन् जसले गर्दा छात्रा विद्यालयमा नियमित उपस्थित हुन्छन् । छात्रा प्रोत्साहन कार्यक्रम प्रभावकारी नभएमा छात्राको नियमिततालाई घटाएको हुन्छ ।

अतिरिक्त क्रियाकलाप विद्यालयमा भएमा छात्रा विद्यालय प्रति सकारात्मक हुने उनीहरूले विद्यालयमा विभिन्न अतिरिक्त क्रियाकलाप जस्तै : साँस्कृतिक कार्यक्रम, खेलकुद, हाजिरीजवाफ प्रतियोगिता आदिमा भाग लिन पाउँछन् जसले गर्दा छात्राहरू विद्यालयमा

नियमित हुन्छन् र सो क्रियाकलापको अभाव भएमा छात्रा अनियमितता हुने र विद्यालय समेत छाड्ने हुन्छन् ।

विद्यालयमा पुरुष शिक्षकले छात्र/छात्रालाई समान व्यवहार देखाएमा वा समान अवसर प्रदान गरेमा छात्रा विद्यालयमा नियमितता हुने र विभेद गरेमा अनियमित हुने पाइन्छ । पुरुष शिक्षकले छात्रालाई हौसलापूर्ण व्यवहार गरेमा उनीहरूको विद्यालय प्रति सकारात्मक धारणा विकास भएको पाइन्छ ।

विद्यालयमा महिला शिक्षिकाको उपस्थितिले छात्रालाई प्रोत्साहन हुने, सुरक्षित भएको महशुस हुने भएकोले छात्रा विद्यालयमा नियमित हुन्छन भने महिला शिक्षिकाको अनुपस्थितिले छात्रा अनियमित हुने हुन्छन् । सुरक्षित शौचालयको व्यवस्थाले विद्यालयमा छात्राहरूको नियमिततामा सकारात्मक प्रभाव पारेको पाइन्छ ।

विद्यार्थी मूल्याङ्कन जस्तै : उदार कक्षोन्नति भएमा नियमितता बढाउँछ भने कठोर नीति अवलम्बन गरेमा छात्रा नियमितता घट्छ । विद्यालय र घरको दूरी कम भएमा छात्रा नियमित हुन्छन् भने विद्यालय घरको दूरी टाढा भएमा छात्रा विद्यालयमा अनियमित भएको पाइयो ।

पारिवारको संरचना जस्तै : एकल परिवारका छात्रा नियमित हुने र संयुक्त परिवारमा छात्राले घरमा भाइबहिनीको हेरचाह गर्नु पर्ने भएकोले नियमित कम हुन्छन् । परिवारको शैक्षिक अवस्थाले पनि छात्रा नियमिततामा प्रभाव पारेको हुन्छ । बाबु आमा साक्षर भएको परिवारका छात्राको नियमितता बढी हुन्छ भने निरक्षर बाबु आमाका छात्राहरूको नियमिततामा ह्रास आउछ ।

लैङ्गिक विभेद र असमानता भएको समाजमा विद्यालयमा छात्राको नियमिततामा नकारात्मक प्रभाव पारेको देखिन्छ भने लैङ्गिक विभेद र असमान भएको समाज जहाँ छोरा र छोरीलाई समान व्यवहार गरिन्छ त्यहाँ छात्रा नियमितता बढी हुन्छ । गरिवीको कारणले विद्यालयमा छात्राको नियमितता घटाउँछ । उनीहरू घरको काम गर्नु पर्ने, मेलापातमा बाबुआमालाई सघाउनु पर्ने आदि कारणले विद्यालयमा नियमित हुन पाउँदैनन् भने आर्थिक अवस्था राम्रो भएका बाबु-आमाको पेशा र रोजगारी भएका छात्राहरू बढी नियमित देखिन्छन् । विद्यालयको खर्च जस्तै : परीक्षा शुल्क, किताव, कापी, कलम, खाजा- नास्ता, पोशाक आदि जुटाउन नसकेको कारणले पनि छात्रा नियमितता घटाएको देखिन्छ ।

५.३ सुभावहरू

यस सानो अध्ययनको आधारमा विभिन्न निकायहरूलाई निम्न सुभव दिन सकिन्छ । छात्रा भर्ना वृद्धि गर्न केन्द्रीय तहले गर्नु पर्ने कार्यहरू विद्यालयमा छात्रा भर्ना वृद्धि गर्न सरकारले छात्रवृत्तिको व्यवस्था गरी त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नु पर्दछ । दलित, पिछडिएका, अल्पसङ्ख्यक जातिका लागि महिनाको न्यूनतम भत्ता दिने व्यवस्था सरकारले गर्नु पर्दछ जसको कारण विद्यालयमा भर्ना वृद्धि गर्न सकिन्छ त्यस्तै विद्यालयमा महिला शिक्षिकाको व्यवस्था अनिवार्य गराई निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि रहेका अभिभावकको लागि रोजगारीको व्यवस्था मिलाइदिनु पर्छ जसले गर्दा उनीहरूको आर्थिक अवस्था सप्रिन गई छोरीहरूलाई पनि विद्यालय पढाउन उत्प्रेरित हुन्छन् । यसका साथै अनौपचारिक शिक्षा, छोटो अवधिका अभिमुखिकरण तालिम, गोष्ठी आदि कार्यक्रमको माध्यमबाट अभिभावकको धारणामा परिवर्तन ल्याई छात्रा भर्ना र नियमिततालाई वृद्धि गर्न सकिन्छ जसले सामाजिक विभेद र असमानता कम गर्न मद्दत पुऱ्याउँछ ।

सरकारले छात्राहरूको छात्रवृत्तिलाई निरन्तरता दिने, रकममा वृद्धि गर्ने र कोटा बढाउने कार्य अनिवार्य रूपमा गर्नु पर्छ । यसका लागि आम सञ्चारका माध्यमबाट छात्रा भर्ना वृद्धि गर्न मद्दत गर्ने कार्यक्रमहरू जस्तै : वृत्तचित्र, टेलिचलचित्र, कथा, सम्बाद, नाटक आदिहरू सञ्चालन गर्नु पर्दछ भने आम नागरिकको चेतना स्तर उकास्न चेतनामूलक नागरिक शिक्षा र अभिभावक शिक्षा सञ्चालन गर्नु पर्दछ ।

छात्रा भर्ना वृद्धि गर्न जिल्लाका सम्बन्धित निकायहरू जस्तै : जिल्ला विकास समिति, जिल्ला शिक्षा कार्यालय र अन्य सरोकारवाला संस्थाले नियमित अनुगमन गर्नु पर्छ । विद्यालयलाई अर्थिक स्रोत उपलब्ध गराउनु पर्छ । विभिन्न लामो तथा छोटो अवधिका तालिम तथा अभिमुखिकरण गोष्ठी सञ्चालन गर्नु पर्छ । यससँगै जिल्लामा अभिभावक शिक्षा कार्यक्रमको व्यवस्था गरी विद्यालयका प्र.अ.हरू विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्ष र बुद्धिजीविहरूको बीचमा समय-समयमा अन्तरक्रिया सञ्चालन गर्नु पर्छ । त्यस्तै विद्यालयलाई स्रोत साधन सम्पन्न गराइ जिल्लामा क्रियाशील गैरसरकारी संस्थाहरूलाई समेत शैक्षिक कार्यक्रममा समन्वय गरी सञ्चालन गर्नुपर्छ ।

गा.वि.स. र नगरपालिकाले विभिन्न शैक्षिक जनचेतनामूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुपर्छ । स्थानीय स्तरमा अभिभावकलाई छात्रा भर्ना गर्नको लागि प्रेरित गर्नुपर्छ भने

विद्यालयमा बालमैत्री वातावरण सिर्जना गरी विद्यालयमा स्वच्छ शैक्षिक वातावरण निर्माण गर्नुपर्छ । यसको लागि विद्यालय व्यवस्थापन समिति, गाउँ शिक्षा समिति, शिक्षक अभिभावक सङ्घलाई क्रियाशील गराउनु पर्छ । गाउँमा रहेका गैर सरकारी संस्थाहरू जस्तै आमा समूह, टोल सुधार समिति, बचत तथा सहकारी संस्था, बाल क्लब, युवा क्लबलाई सक्रिय सहभागी गराई छात्रा भर्नालाई बृद्धि गर्नु पर्दछ ।

नियमितता बृद्धि गर्नको लागि केन्द्रीय तहमा गरीवी निवारण सम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्दछ । सबै सरकारी कार्यक्रममा लैङ्गिक विभेद ल्याउने, सामाजिक असमानता कम गर्ने, छुवाछुत विरोधी कुरालाई समावेश गर्ने र महिला शिक्षा कार्यक्रममा जोड दिने र सीपमुलक साक्षरता एवं साक्षरोत्तर कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्दछ । शिक्षाको माध्यमबाट सानो परिवार सुखी परिवारको धारणालाई मूर्त रुपमा लागू गराउने । विद्यालय नक्साङ्कन गर्दा घर र विद्यालयको दूरी कम गर्ने । शिक्षामा बजेट बृद्धि गरी छात्रवृत्ति, पोशाक, खाजा कार्यक्रम समावेश गर्नुपर्दछ ।

जिल्ला तहमा विद्यालयको नियमित अनुगमन र निरीक्षण गर्नुपर्दछ । विद्यालयहरूमा नियमित कक्षा सञ्चालन भए नभएको अनुगमन गर्ने र नभएको पाइएमा कारवाहीको प्रकृया अगाडी बढाउनु पर्दछ । विद्यालयमा महिला शिक्षिकाको अनिवार्य रुपमा व्यवस्था गर्ने जसको लागि रिक्त दरबन्दीमा महिला नियुक्ति गर्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्दछ । विद्यालय निरीक्षक र स्रोतव्यक्तिलाई बढी जिम्मेवार बनाइ समय समयमा प्रधानाध्यापक, अभिभावक, विद्यालय व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारीलाई बेलाबेलामा अभिमुखीकरण तालिम दिने साथै जिल्लामा राम्रो छात्रा भर्ना भएका गा.वि.स. विद्यालयलाई विशेष पुरस्कारको व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।

स्थानीय तहमा विद्यालयमा अभिभावकको नियमित भेला बैठक र अन्तरक्रिया सञ्चालन गरी विद्यालय व्यवस्थापन समितिको नियमित बैठक बसी छात्रा भर्ना र नियमितता सम्बन्धमा छलफल गर्ने तथा उदार कक्षोन्नती अवलम्बन गर्नुपर्दछ । बालबालिकालाई दण्ड रहित सिकाइ विधि अवलम्बन गरी विद्यालयमा आकर्षित गर्ने र विद्यार्थीसँग शिक्षकको व्यवहार मायालु बनाउँदै लैजानु पर्दछ । विद्यालयमा योजनाबद्ध ढंगले अतिरिक्त क्रियाकलाप सञ्चालन गर्ने र यसको व्यवस्था कार्य पात्रोमै हुनुपर्दछ । त्यस्तै सहभागितामूलक बाल केन्द्रित शिक्षण विधि अवलम्बन गर्नुपर्छ । सिकाइ प्रक्रियामा शैक्षिक

सामग्रीको प्रयोग बढी भन्दा बढी गरी मूर्त धारणाको विकास गराउँदै स्थानीय स्रोत र साधनको समुचित परिचालन गर्नु पर्दछ ।

सन्दर्भग्रन्थ सूची

- अधिकारी, विष्णुप्रसाद (२०५९), *शिक्षा सेवा प्राविधिक सहायक दर्पण*, काठमाण्डौ : आशिष पुस्तक भण्डार ।
- कार्की, अशोककुमार (२०६३), *गुणस्तरीय जीवन* काठमाण्डौ : पैरवी प्रकाशन ।
- काफ्ले, वासुदेव र अरू (२०६९) *शैक्षिक प्रविधि र अनौपचारिक शिक्षा*, काठमाण्डौ : विद्यार्थी प्रकाशन प्रा.लि ।
- कोइराला, विद्यानाथ र आचार्य, सुशान (२०६९), *सामाजिक न्यायको सेरोफेरोमा शिक्षा*, काठमाण्डौ : स्टुडेन्ट्स बुक्स पब्लिसर्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स ।
- खनाल, पेशल (२०६४), *शैक्षिक अनुसन्धान पद्धति*, काठमाण्डौ : शनलाईट पब्लिकेशन ।
- ढकाल, माधवप्रसाद र कोइराला, मातृका प्रसाद (२०६४), *शिक्षाका आधारहरु*, काठमाण्डौ : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- थापा, श्रीकृष्ण र अरू (०६५), *शिक्षाको परिचय*, काठमाण्डौ : भुँडीपुराण प्रकाशन ।
- नेपाल, जनार्दन (२०६४), *नेपालका शिक्षा प्रणाली चुनौती र सम्भावना*, काठमाण्डौ : मकालु प्रकाशन गृह ।
- पौडेल, लेखनाथ (२०६०), *शिक्षा पढ्ती*, काठमाण्डौ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- शर्मा, कमलराज (०६४) *समाजको मोडेल समाज शास्त्रीय दृष्टिकोण*, काठमाण्डौ : एम.के.पब्लिसर्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स ।
- शर्मा, गोपीनाथ (२०५७), *नेपालको शैक्षिक इतिहास*, काठमाण्डौ : लुम्बिनी पुस्तक भण्डार ।
- शर्मा, गोपीनाथ, *नेपालका शिक्षा आयोगका प्रतिवेदनहरु*, काठमाण्डौ : मकालु बुक्स एण्ड स्टेशनर्स ।
- शर्मा, चिरञ्जीवी र शर्मा, निर्मला (०६४) *शैक्षिक योजना*, काठमाण्डौ : एम.के.पब्लिसर्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स ।
- शर्मा, चिरञ्जीवी र शर्मा, निर्मला (०६४) *शैक्षिक प्रविधि र अनौपचारिक शिक्षा*, काठमाण्डौ : एम.के.पब्लिसर्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स ।
- शर्मा, शुरेसराज (२०५७), *शिक्षा विकास र चुनौती*, काठमाण्डौ : सहयोगी प्रेस ।
- पौड्याल, शारदा (२०६४), *छात्रा भर्ना, नियमितता र प्रतिधारणामा प्रभाव पार्ने तत्वहरु, एक अध्ययन*, काठमाण्डौ : त्रि.वि.वि., शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग अप्रकाशित शोधपत्र ।

जिल्ला शिक्षा कार्यालय (२०६५), शैक्षिक तथ्याङ्क, पाल्पा : लेखक ।

“नेपालको शैक्षिक स्थिति” अन्तर्राष्ट्रिय मञ्च, काठमाण्डौ : (नेपाल सम्बन्धी वार्षिक अंक - २०६६) अन्तर्राष्ट्रिय मञ्च छापाखाना प्रा.लि., लेखक ।

नेपाल सरकार (२०६४), विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रम, काठमाण्डौ : शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय, लेखक ।

नेपाल सरकार (२०६४), लैङ्गिक समविकासका लागि बालिका शिक्षाको रणनीति तथा कार्यान्वयन योजना, भक्तपुर : शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय शिक्षा विभाग, लेखक ।

नेपाल सरकार (२०६५), लैङ्गिक सचेतना प्याकेज, भक्तपुर : शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय, लेखक ।

नेपाल सरकार (२०६४), साक्षरता विशेषांक, भक्तपुर : शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय, लेखक ।

शारदा उ.मा.वि. (२०६५), विद्यालय सुधार योजना, पाल्पा : लेखक ।

शिक्षा ऐन - २०२८ तथा नियमावली - २०५९, तेस्रो सम्सोधन - २०६२, काठमाण्डौ : सहिद मकालु प्रकाशन गृह ।

शीतल-सुलभ (२०६३), नेपालको अन्तरिम संविधान, काठमाण्डौ : लेखक ।

सेन उ.मा.वि. (२०६५), विद्यालय सुधार योजना, पाल्पा : लेखक ।

Freire, Paulo (1970). *Pedagogy of the Oppressed*. London, England: Penguin Books.

Kothari, C. (2001). *Research Methodology Methods and Techniques*. New Delhi : Wishwa Prakashan.

अनूसूची - १

प्रधानाध्यापकका लागि अन्तरवार्ता सूची

विद्यालयको नाम :

प्र.अ.को नाम :

शैक्षिक योग्यता :

लिङ्ग :

उमेर :

१. तपाईंको विद्यालयमा छात्रा भर्ना बृद्धि गर्न के कस्ता जनचेतनामूलक कार्यक्रमहरू संचालन गर्नु हुन्छ ? नगरेको भए किन ?
२. सरकारी नीति नियमले छात्रा भर्नामा कस्तो प्रभाव पारेको छ ? छात्रा भर्नामा प्रोत्साहन गर्ने खालका कार्यक्रम छन् वा छैनन् ? छैनन् भने किन ?
३. विद्यालयमा छात्राहरूको के कस्ता सुरक्षा व्यवस्था गर्नुभएको छ ? छैन भने किन ?
४. महिला शिक्षिकाहरू छन् कि छैनन् ? छैनन् भने किन ?
५. विद्यार्थीहरूको मूल्याङ्कन कसरी गर्नुहुन्छ ? बताइदिनुहुन्छ कि ?
६. छात्रा भर्नामा लैङ्गिक विभेदको असर कस्तो छ ? धार्मिक-सांस्कृतिक कारणको प्रभाव कस्तो छ ?
७. तपाईंको विचारमा छात्रा भर्नामा राजनैतिकले कसरी प्रभाव पार्छ जस्तो लाग्छ ? केही बताइदिनुहुन्छ कि ?
८. तपाईंको विद्यालयमा छात्राहरूको नियमितताको स्थिति कस्तो छ ? छात्राहरू अनियमित छन् भने किन ?
९. कुल छात्रा भर्नामध्ये कति प्रतिशत छात्राहरूले उक्त शैक्षिक सत्र पूरा गरे ?
१०. त्यसरी शैक्षिक सत्र पूरा नगरी विचैमा पढाइ छोड्नुका कारणहरू के के हुन सक्छन् बताइदिनुहुन्थ्यो कि ?
११. कक्षा क्रियाकलापमा छात्रा सहभागिता कस्तो पाउनुभएको छ ?
१२. कक्षा क्रियाकलाप एवम् अतिरिक्त क्रियाकलापमा छात्रा सहभागिता बृद्धि गर्न के के गर्ने गर्नुहुन्छ ?

१३. विद्यालयमा के कस्ता छात्रा प्रोत्साहन कार्यक्रम संचालन गर्नुभएको छ ? बताइदिनुहुन्छ कि ?
१४. विद्यालयमा पुरुष शिक्षकको छात्राप्रतिको व्यवहार कस्तो पाउनुभएको छ ?
१५. तपाईंको विचारमा छात्रा भर्नामा बृद्धि, नियमितता र टिकाउपनको लागि के कस्ता रणनीतिहरू अपनाउनुपर्ला जस्तो लाग्छ ?
१६. विद्यमान ऐन, नियमावलीहरू प्रयाप्त छन् कि छैनन् ?
१७. विद्यमान ऐन, नियमावलीहरू पर्याप्त छन् कि छैनन् ?

अनूसूची - २

महिला शिक्षिकाको लागि अन्तरवार्ता सूची

विद्यालयको नाम :

शिक्षिकाको नाम :

शैक्षिक योग्यता :

उमेर :

१. तपाईंको विद्यालयमा छात्रा भर्ना बृद्धि गर्न के कस्ता जनचेतनामूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुहुन्छ ? नगरेको भए किन ?
२. सरकारी नीति नियमले छात्रा भर्नामा कस्तो प्रभाव पारेको छ ? छात्रा भर्नामा प्रोत्साहन गर्ने खालका कार्यक्रम छन् वा छैनन् ? छैनन् भने किन ?
३. विद्यालयमा छात्राहरूको के कस्ता सुरक्षाको व्यवस्था छ ? छैन भने किन ?
४. महिला शिक्षिकाहरू छन् कि छैनन् ? छैनन् भने किन ?
५. छात्रा भर्नामा लैङ्गिक विभेदको असर कस्तो छ ? धार्मिक-सांस्कृतिक कारणको प्रभाव कस्तो छ ?
६. तपाईंको विचारमा छात्रा भर्नामा राजनैतिकले कसरी प्रभाव पार्छ जस्तो लाग्छ ?
७. तपाईंको विद्यालयमा छात्राहरूको नियमितताको स्थिति कस्तो छ ? छात्राहरू अनियमित छन् भने किन ?
८. कुल छात्रा भर्नामध्ये कति प्रतिशत छात्राहरूले उक्त शैक्षिक सत्र पूरा गरे ?
९. त्यसरी शैक्षिक सत्र पूरा नगरी विचैमा पढाइ छोड्नुका कारणहरू के के हुन सक्छन् बताइ दिनुहुन्थ्यो कि ?
१०. कक्षा क्रियाकलापमा छात्रा सहभागिता कस्तो पाउनुभएको छ ?
११. कक्षा क्रियाकलाप एवम् अतिरिक्त क्रियाकलापमा छात्रा सहभागिता बृद्धि गर्न के के गर्ने गर्नुहुन्छ ?

१२. विद्यालयमा के कस्ता छात्रा प्रोत्साहन कार्यक्रम सञ्चालन भएका छन् ।
१३. विद्यालयमा पुरुष शिक्षकको छात्रप्रतिको व्यवहार कस्तो पाउनुभएको छ ?
१४. तपाईंको विचारमा छात्रा भर्नामा वृद्धि, नियमितता, र प्रतिधारणको लागि के कस्ता रणनीतिहरु अननाउनुपर्ला जस्तो लाग्छ रु
१५. स्थानीय निकाय र विद्यालय व्यवस्थापन समितिले कस्तो कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु पर्ला ?

अनूसूची - ३

दक्षित समूह छलफल

अभिभावकको लागि

- छोरीलाई विद्यालय भर्ना
- छोरीलाई विद्यालयमा पढाउँदा हुने फाइदाहरु
- लैङ्गिक विभेद
- छोरीहरुले विद्यालयमा अनियमित हुनुको कारणहरु तथा विद्यालय छाड्नुका कारणहरु
- पारिवारिक संरचना
- आर्थिक अवस्था
- विद्यालयमा महिला शिक्षिकाको उपस्थिति
- छात्रवृत्ति
- विद्यालय र समुदायको वा घरको दूरी
- राजनैतिक धारणा
- अतिरिक्त क्रियाकलाप
- सामाजिक संस्कार
- साँस्कृतिक मूल्य, मान्यता
- मनोवैज्ञानिक धारणा

अनूसूची - ४

विद्यालय जाने छात्राका लागि अन्तवार्ता सूची

विद्यार्थीको नाम :

कक्षा :

जात :

उमेर :

गा.वि.स./न.पा. :

वडा नं. :

विद्यालयको नाम :

१. तिम्रो परिवारको सङ्ख्या कति छ ?
२. तिम्रो विद्यालय घरदेखि कति टाढा छ र विद्यालय पुग्न कति समय लाग्छ ?
३. तिम्रो विद्यालयमा छात्रवृत्तिको व्यवस्था कस्तो छ ?
४. तिम्रो विद्यालयमा कतिको सुरक्षित ठाउँ छ ?
५. तिम्रीलाई विद्यालयमा महिला शिक्षिकाको उपस्थिति कस्तो महशुस गर्छौ ?
६. तिम्रो घरको आर्थिक अवस्था कस्तो छ ? बुवाआमा के काम गर्नुहुन्छ ?
७. तिम्रो बुवाआमाले पढ्नु भएको छ ?
८. तिम्रो कक्षा क्रियाकलापमा कतिको सहभागी हुन्छौ ?
९. छात्रा प्रोत्साहन कार्यक्रमले तिम्रीलाई फाइदा पुगेको छ ?
१०. अतिरिक्त क्रियाकलापमा भाग लिन्छौ ? लिदैनौ भने किन ?
११. पुरुष शिक्षकले तिम्रीलाई कस्तो व्यवहार गर्नुहुन्छ ?
१२. तिम्रिले गृहकार्य कतिको गर्छौ ? गर्दैनौ भने किन ?
१३. तिम्रो विद्यालयमा नियमित हाजिर हुन्थ्यौ ? हुदैनौ भने किन ?

अनुसूची - ५

विद्यालय छाडेका छात्राका लागि अन्तरवार्ता सूची

विद्यार्थीको नाम :

उमेर

जात :

गा.वि.स./न.पा. :

वडा नं. :

१. विद्यालय जान मन लाग्छ कि लाग्दैन ?

क) लाग्छ

ख) लाग्दैन

२. तिमि कुन विद्यालय पढ्थ्यौ र कति कक्षामा छाड्यौ ?

३. तिमिले विद्यालय छाड्नुको कारण के हो ?

आर्थिक

घरायसी कारण

विद्यालयको दूरी टाढा भएकोले

छोरी भएकोले

विद्यालयमा असमान व्यवहार भएकोले

बारम्बारको असफलता/फेल भएकोले

अन्य कुनै भए

४. तिम्रो बुवाआमा के काम गर्नुहुन्छ ?

५. परिवार सङ्ख्या कति छ ?

६. विद्यालयमा के के सुविधा भयो भने तिमि विद्यालय जान सक्छौ ?

७. शिक्षकहरुले कस्तो व्यवहार गर्नुहुन्थ्यो ?

८. शिक्षकाले कस्तो व्यवहार गर्नुहुन्थ्यो ? (कुनै विशेष घटना भए, बताइदिन्थ्यौ कि ?)

९. तिमिले विद्यालय छाडेपछि अहिले के काम गर्छौ ?

१०. तिमि विद्यालय फेरि भर्ना हुन चाहन्छौ ?

परिशिष्ट - १

विद्यालय सर्वेक्षण फारम

विद्यालयको नाम र ठेगाना :

शिक्षक सङ्ख्या (प्रा.वि. तह) :

सञ्चालित कक्षा :

महिला ..... पुरुष ..... जम्मा .....

तालिम प्राप्त शिक्षक सङ्ख्या (प्रा.वि. तह) :

महिला ..... पुरुष ..... जम्मा .....

१. कक्षागत विद्यार्थी विवरण

क्र.सं.	जम्मा विद्यार्थी भर्ना		परीक्षामा सम्मिलित	
	छात्रा	छात्र	छात्रा	छात्र
१				
२				
३				
४				
५				

परिशिष्ट - २

छात्रा नियमितता अध्ययन फारम

विद्यालयको नाम : ..... ठेगाना : .....

१. कक्षागत विद्यार्थी विवरण (२०६५)

कक्षा	वैशाख	जेष्ठ	असार	श्रावण	भाद्र	आश्विन	कार्तिक	मंसिर	पौष	मार्ग	फल्गुण	चैत्र
१												
२												
३												
४												
५												

